

PIOTRYSEUSZ

MAJ-CZERWIEC ALBO WRZESIEŃ-PAŹDZIERNIK

Pusta Hiszpania: z Picos de Europa nad Morze Śródziemne

Przewodnik po trasie

Pomysł · miejsca: 13 · rozdziały: 7 · motocykl: lekki dual-sport z oponami terenowymi (szuter: ok. 9%, ok. 125 km)

Spis treści

D1: Panes → Aguilar de Campoo	4
D2: Aguilar de Campoo → Oña	18
D3: Oña → Vinuesa	30
D4: Vinuesa → Molina de Aragón	44
D5: Molina de Aragón → Cuenca	53
D6: Cuenca → Alcalá del Júcar	68
D7: Alcalá del Júcar → Gandia	81
Język w podróży	83
Źródła i licencje	85

D1: Panes → Aguilar de Campoo

Wąwozem Desfiladero de la Hermida do Liébany, kolejką na Fuente Dé pod ściany Picos, a po południu przez przełęcz Piedrasluengas na płaskowyż Palencji.

Linia trasy: przebieg wariantu najszybszego wyznaczony w OpenRouteService – szacunkowo, bez planera tras.

Cantabria (Kantabria)

Fot. Master08, [CC BY 3.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Stolica	Santander
Powierzchnia	ok. 5320 km ² , jedna prowincja
Ludność	ok. 591 tys. (2024)
Języki	hiszpański; na zachodzie i w dolinach Pas i Soba gwara montañés
Przydomek	La Montaña – „Góry”
Święta	28 lipca – Dzień Instytucji Kantabrii; 2. niedziela sierpnia – Día de Cantabria w Cabezón de la Sal
UNESCO	jaskinia Altamira (1985) i dziewięć innych jaskiń kantabryjskich z malowidłami (2008)

O REGIONIE

Kantabria to wąski pas zieleni między Morzem Kantabryjskim a Górami Kantabryjskimi, jedna prowincja, którą Hiszpanie nazywają po prostu La Montaña, „Góry”. Od południa wjeżdża się do niej z płaskowyżu Kastylii przez przełęcz Puerto del Escudo (1011 m): po stronie kantabryjskiej droga spada stromo, miejscami nawet 15%, w wilgotne doliny Pas, Pisueña i Miera. Na zachodzie wznoszą się Picos de Europa, największy masyw wapienny atlantyckiej Europy. Rzeka Deva przecięła go wąwozem La Hermida: 22 km, najdłuższy wąwóz Hiszpanii, ściany miejscami wyższe niż 600 m. Za nim leży Liébana z Potes, kotlina osłonięta górami, z opadami ok. 800 mm rocznie, wyraźnie suchsza od reszty regionu, dlatego rosną tu winorośl i drzewa owocowe.

Kantabrowie bronili się przed Rzymem do końca: wojny kantabryjskie trwały od 29 do 19 r. p.n.e., a w 26 r. p.n.e. przybył na nie osobiście cesarz August. Kasjusz Dion pisał, że niewielu Kantabrow wzięto do niewoli, bo woleli odebrać sobie życie. W 574 r. Wizygoci utworzyli tu

księstwo Kantabrii; syn jego księcia Piotra ożenił się z Ermesindą, córką Pelagiusza, i w 739 r. został królem Asturii jako Alfons I. W klasztorze Santo Toribio w Liébanie mnich Beatus napisał w 776 r. „Komentarz do Apokalipsy”; zachowało się ok. 30 średniowiecznych odpisów z iluminacjami, zwanych beatusami. Klasztor przechowuje też Lignum Crucis, uznawane za największy zachowany fragment Krzyża.

Przez wieki Kantabria była oknem Kastylii na morze. Po otwarciu w 1753 r. drogi przez Reinosę, którą płynęła mąka z Mesety, Santander stał się portem Kastylii w handlu z Ameryką. Prowincję Kantabrii ustanowiono 28 lipca 1778 r. w Puente San Miguel; od 1833 r. nazywała się prowincją Santander, a od 1982 r. jest wspólnotą autonomiczną. Emigranci, którzy wrócili z Ameryki bogaci (indianos), budowali okazałe domy we wsiach. Mówi się po hiszpańsku, ale na zachodzie i w dolinach Pas i Soba przetrwała gwara montañés, z tej samej rodziny co język asturyjski.

Region żyje dziś głównie z usług, turystyki i przemysłu w okolicy Torrelavegi, a hodowla bydła zmieniła się z mlecznej na mięsną. Najbardziej osobną grupą są pasiegos z górnych dolin Pas, Pisueña i Miera: pasterze, którzy co sezon przenosili się z dobytkiem między kamiennymi szalasami na kolejnych pastwiskach (la muda). W 1816 r. francuski podróżnik Alexandre de Laborde podziwiał siłę pasiegas niosących ciężary w koszach na plecach (cuévanos) i pisał, że były najchętniej przyjmowanymi mamkami na dworze, a ich mężczyźni słynęli z przemytu.

Wąwóz La Hermida z punktu widokowego Santa Catalina; na dnie droga N-621 wzdłuż rzeki Deva Fot. Frobles, [CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons](#)

KUCHNIA I ZWYCZAJE

- Cocido montañés: gulasz z białej fasoli i kapusty (berza) z chorizo, morcillą, boczkiem i żeberkami.
- Sobaos pasiegos: maślane ciasto z mąki, masła, cukru i jajek, od 2004 r. z chronionym oznaczeniem geograficznym. Do tego orujo z Liébany, wódka z wytłoczyn winogron, ze świętem w Potes [termin do sprawdzenia].
- Anchoas de Santoña: solone filety sardeli w oliwie; przemysł przywieźli ok. 1880 r. włoscy solarze.
- Lebaniegański rok jubileuszowy: ogłasza się go, gdy 16 kwietnia, dzień św. Turybusza, wypada w niedzielę. 2028 jest takim rokiem, więc w Santo Toribio otwarta będzie Puerta del Perdón [okres otwarcia do sprawdzenia].
- 28 lipca Dzień Instytucji Kantabrii; w drugą niedzielę sierpnia Día de Cantabria w Cabezón de la Sal, z korowodem, tańcami i spędem bydła tudanca [program 2028 do sprawdzenia].

DROGI MOTOCYKLOWE

- **N-623 Burgos - Santander (152 km)** – najkrótsza droga z Mesety do morza: po stronie Burgos przez wąwozy Rudrónu i Ebro koło Covanery i Valdelateji, a w Kantabrii z Puerto del Escudo (1011 m) zjazdami do 15% doliną Luena ku Ontanedzie i Puente Viesgo nad Pas. Od otwarcia autostrady A-67 w 2009 r. ruch ciężarówek mocno tu zmalał.

CO WIDĄĆ Z SIODŁA

- Zjazd z przełęczy Escudo (N-623): tą drogą w sierpniu 1937 r. szły na Santander wojska frankistów i włoski korpus ochotniczy. Przełęcz padła 17 sierpnia, miasto 26 sierpnia; pomnik poległych Włochów stoi tuż przed przełęczą, jeszcze w Burgos.
- Doliny pasiegos: pojedyncze kamienne szałas (cabañas pasiegas) rozrzucone po stromych łąkach, każdy przy swoim kawałku pastwiska.
- Krowy tudanca: smukłe, z długimi, rozchylonymi rogami, białymi u nasady i czarnymi na końcach; dawniej woły pociągowe, dziś rasa mięsna zachodniej Kantabrii.
- Wąwóz La Hermida na N-621: jedyna droga z wybrzeża do Liébany, wciśnięta między rzekę a pionowe wapienne ściany. Kilka kilometrów przed Potes, w Lebeñi, stoi mozarabski kościół Santa María z X w., z łukami podkowiastymi.

Źródła: 18 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

Castilla y León (Kastylia i León)

Fot. Rowanwindwhistler, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons

Stolica	Valladolid (siedziba władz, formalnie bez stolicy)
Powierzchnia	94 226 km², największa wspólnota Hiszpanii; 9 prowincji
Ludność	ok. 2,4 mln (2025), ok. 25 osób na km²
Las Merindades	2821 km², ok. 22 tys. mieszkańców (2024), 26 gmin; ośrodek: Villarcayo
Klimat	Merindades: przejściowy, z przewagą atlantyckiego, ok. 1000 mm opadów rocznie
Święta	23 kwietnia – Dzień Kastylii i Leónu (rocznica bitwy pod Villalar, 1521); 24 czerwca – Fiesta del Capitán we Frías

O REGIONIE

Kastylia i León to największa wspólnota Hiszpanii: 94 tys. km² Mesety, wysokiego płaskowyżu w dorzeczu Duero, średnio ok. 800 m n.p.m., na którym mieszka zaledwie 2,4 mln ludzi. Ta trasa dotyka jednak tylko jej północnego skraju. Opis skupia się na Las Merindades, historycznej krainie na północy prowincji Burgos (26 gmin, ok. 22 tys. mieszkańców), i na kanionach Ebro tuż na południe od niej. Tu Meseta się kończy: wapienne płaskowyże, páramos, są porozcinane przez Ebro i jego dopływy, Nełę, Trueba i Jerea, w wąwozy, a woda rozpuszczająca skałę zrobiła naturalny most w Puente de Ibañeta i kaskady w Orbanei. Od 2008 r. kaniony chroni park przyrodniczy Hoces del Alto Ebro y Rudrón, na którego urwiskach gniazdują orzeł Bonellego, ścierwnik i sokół

wędrowni. Pada tu ok. 1000 mm rocznie, więc jest zieleniej niż na Mesecie, a na północy, pod Castro Valnera (1718 m), zaczyna się już krajobraz Kantabrii.

To kolebka Kastylii. Nazwa Castella pojawia się po raz pierwszy w akcie założenia klasztoru w Taranco w dolinie Mena, datowanym na 15 września 800 r.; zachował się tylko w późniejszej kopii, a część historyków uważa go za falsyfikat. W pobliskiej Valpueście spisano kartulariusze z tekstami od 804 r., które Królewska Akademia Hiszpańska uznała w 2010 r. za pierwsze dokumenty ze słowami po kastylijsku, „łacinę zaatakowaną przez żywy język”. Z tych dolin osadnicy szli na południe: w 882 r. hrabia Diego Rodríguez Porcelos założył Burgos, a hrabia Fernán González, wedle tradycji od 932 r., uczynił Kastylię niemal niezależną. W XI w. klasztor w Oñi stał się pierwszym panteonem królów Kastylii, a królestwo istnieje od 1065 r. Z Espinosa de los Monteros od początku XI w. pochodzą monteros, straż królewska, do której przyjmowano tylko urodzonych w tym miasteczku; istnieje do dziś. W Burgos stoi katedra zaczęta 20 lipca 1221 r. (UNESCO od 1984 r.), w której od 1921 r. spoczywają Cyd i jego żona Jimena.

Dzisiejsza wspólnota powstała w 1983 r. z dziewięciu prowincji dawnych królestw Kastylii i Leónu. Jej święto, 23 kwietnia, upamiętnia klęskę komuneros, buntowników przeciw władzy Karola V, pod Villalar w 1521 r.; nazajutrz ścięto ich przywódców: Juana de Padillę, Juana Bravo i Francisca Maldonado. Urzędowy jest hiszpański, a leoński i galicyjski są uznane w statucie.

Las Merindades to dziś wieś, hodowla i turystyka. Od XIV w. była to ziemia rodu Velasco, od 1473 r. dziedzicznych konetabli Kastylii i potem książąt Frías, do których należały zamek we Frías i alkazar w Medina de Pomar. Ok. 7 km od Frías, w zakolu Ebro w gminie Valle de Tobalina, stoi elektrownia jądrowa Santa María de Garoña, podłączona do sieci w 1971 r., najstarsza czynna w Hiszpanii od 2006 r., wyłączona w 2012 r. i dziś rozbierana.

Piramida Włochów pod przełęczą Puerto del Escudo, w tle zbiornik Ebro Fot. Thomas Holbach, [CC BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

KUCHNIA I ZWYCZAJE

- Morcilla de Burgos: kaszanka z ryżem i dużą ilością cebuli, krojona w plastry i smażona; od 2018 r. z unijnym oznaczeniem geograficznym.
- Lechazo: pieczone jagnię karmione wyłącznie mlekiem matki, ubijane przed ukończeniem ok. 35 dni.
- Fiesta del Capitán we Frías, 24 czerwca: miasteczko świętuje bunt przeciw panom feudalnym i wyzwolenie spod wojsk Napoleona, a wybrany „kapitan” chodzi ulicami z tancerzami wymachującymi flagami. Pod koniec sierpnia jarmark rolniczy [termin w 2028 r. do sprawdzenia].

DROGI MOTOCYKLOWE

- **Puerto de San Isidro i zalew Porma: Felechosa – San Isidro – Puebla de Lillo – Boñar (AS-112, LE-331)** – w górach na północy prowincji León: z przełęczy San Isidro (1521 m) przez hale parku Montaña de Riaño y Mampodre do Puebla de Lillo i brzegiem zalewu Porma, pod którym zniknęło sześć wsi, do Boñar.

CO WIDĄC Z SIODŁA

- Wąwóz Pancorbo, „brama Kastylii”: rzeka Oroncillo przecięła Montes Obarenes, a w wąskim przejściu mieszczą się obok siebie N-1, autostrada AP-1 i kolej Madryt-Irun. Tędy biegła rzymska droga z Astorgi do Bordeaux.
- Alkazar konetabli w Medina de Pomar: dwie kwadratowe wieże z ok. 1370 r., widoczne z daleka; dziś muzeum Las Merindades.
- Pionowe wapienne ściany wzdłuż Ebro koło Orbanei i Covanery; patrz w górę, nad urwiskami krążą ptaki drapieżne.
- Puerto del Escudo (1011 m) na N-623 do Kantabrii: po stronie kantabryjskiej spadki do 15%, zimą przełęcz bywa zamykana przez śnieg. Tuż przed nią,

jeszcze w Burgos, stoi Piramida Włochów, mauzoleum żołnierzy włoskiego korpusu poległych przy zdobyciu przełęczy 17 sierpnia 1937 r.; w 1975 r. Włochy zdecydowały o przeniesieniu szczątków, a w 2024 r. budowlę objęto ochroną jako zabytek. Z przełęczy widać zbiornik Ebro, który zalał kilka wsi.

Źródła: 18 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

Picos de Europa: Potes - Desfiladero de la Hermida - Panes - Cangas de Onís (N-621, AS-114)

Drogi	N-621, AS-114
Długość	ok. 83 km Potes – Cangas de Onís: ok. 31 km N-621 do Panes, w tym ok. 21 km wąwozem, i ok. 52 km AS-114 (OSRM, szacunkowo)
Charakter	kanion, serpentyny
Sezon	cały rok; najładniej od maja do października, latem duży ruch
Wąwóz	Desfiladero de la Hermida, ok. 21–22 km, najdłuższy wąwóz Hiszpanii; ściany ponad 600 m
Droga przez wąwóz	przejezdna od 1864 r. według napisów na mostach
Przebudowa	N-621 Castro Cillorigo – Panes, 17,2 km; we wrześniu 2025 r. wykonana w 76%
Rzeki	Deva (N-621), Cares (AS-114 Panes – Arenas de Cabrales)
Ruch	N-621: średnio ok. 2500 pojazdów na dobę, latem do trzech razy więcej

NA DRODZE

- **Potes - Panes (N-621):** ok. 31 km, z czego ok. 21 km w wąwozie: zakręty wzdłuż rzeki, skała na wyciągnięcie ręki, mało miejsc do wyprzedzania. Na odcinkach przebudowy możliwe ruch wahadłowy, światła i świeży asfalt albo szuter [stan do sprawdzenia przed wyjazdem].
- **Panes - Arenas de Cabrales (AS-114):** szersza droga doliną Cares, płynne łuki przez wioski Peñamellera; ograniczenia do 70 i 50 km/h i kontrole prędkości [do sprawdzenia].
- **Arenas - Cangas de Onís:** więcej zakrętów i przewyższeń, galeria przeciwlawinowa pod wapienną ścianą, widoki na Picos na południu.
- **Ruch:** latem w wąwozie Hermida natężenie ruchu potrafi się potroić; kampery i autobusy jadą wolno, a wyprzedzać jest gdzie tylko na krótkich prostych. Rano jest spokojniej.
- **Pogoda:** w wąwozie słońce dochodzi do jezdni na krótko, asfalt długo zostaje mokry po deszczu, a w zakrętach w cieniu bywa śliski od liści i mchu.
- **Kierunek:** z Potes na północ jedzie się z prądem rzeki, a wąwóz otwiera się ku morzu; z Panes na zachód Picos de Europa są cały czas po lewej stronie.

Filmy: Desfiladero de la Hermida z siodła motocykla (youtube.com/watch?v=VCE9kBXpepE); AS-114 z Panes do Cangas de Onís na motocyklu (youtube.com/watch?v=SyLT462TM4).

PLAN DNI

Dzień	Trasa	Km	Nocleg
D1	Panes → La Hermida → Potes → Fuente Dé → Potes → Piedrasluengas → Cervera de Pisuerga → Aguilar de Campoo	~155 (ORS, szacunkowo), sam asfalt	Aguilar de Campoo

ZANIM RUSZYSZ

- **Kolejka na Fuente Dé:** pierwszy wagonik zwykle rusza o 9:00–10:00, a latem przed południem tworzą się kolejki; godziny i ceny na sezon wyjazdu, a także to, czy po pracach modernizacyjnych od 16 listopada 2026 r. kolejka znów kursuje, są opisane na karcie miejsca [do sprawdzenia przed wyjazdem].
- **Bez wjazdu do Áliva:** pista Espinama – Áliva – Sotres jest według planu zarządzania parkiem narodowym z 2026 r. tylko dla zezwolonego transportu publicznego i firm; prywatnym motocyklem nie wolno (stan na 2026-10, źródło: dekret Kantabрії 57/2026).
- **Paliwo:** zatankuj w Potes; między Potes a Cervera de Pisuerga, przez przełęcz Piedrasluengas, stacji nie ma [do sprawdzenia].

PO DRODZE

- **Desfiladero de la Hermida:** ok. 20 km wąwozu rzeki Deva między ścianami wapienia, najdłuższego w Kantabрії; w połowie, przy Lebeñy, stoi mozarabski kościół Santa María de Lebeña z X w.
- **Potes i Santo Toribio:** miasteczko na zbiegu rzek z wieżą Torre del Infantado z XV w.; 3 km dalej klasztor Santo Toribio de Liébana z relikwią Krzyża, cel jednego z czterech szlaków pielgrzymkowych Hiszpanii z własnym rokiem świętym.
- **Piedrasluengas (1355 m):** przełęcz między Kantabrią a Palencią z punktem widokowym na całą wschodnią ścianę Picos de Europa; dalej droga schodzi w lasy parku przyrodniczego Montaña Palentina.
- **Aguilar de Campoo:** miasteczko nad Pisuergą znane z fabryk ciastek i romańskiego klasztoru Santa María la Real, w którym działa centrum romańszczyzny regionu.

Fuente Dé i kolejka linowa (Picos de Europa)

Fot. Falk2, [CC-BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Typ	góry, park narodowy, widok, kolej
Czas	2-3 godziny z wjazdem na górę i krótkim spacerem
Wstęp	kolejka 2026: 30 € tam i z powrotem w sezonie wysokim, 20 € w niskim; od 16 listopada 2026 zamknięta na prace modernizacyjne, data otwarcia nieznana (stan na 2026-10, źródło: telefericodefuentede.com)
Wys.	ok. 1070 m dolna stacja, 1823 m górna (El Cable)
Kolejka	otwarta 21 sierpnia 1966 r.; 753 m różnicy wysokości w 3 min 40 s
Lina	1450 m, kabiny na 20 osób, 10 m/s
Park narodowy	od 1918 r. (Montaña de Covadonga), w obecnym kształcie od 1995 r.; 67 127 ha
UNESCO	rezerwat biosfery Picos de Europa (2003)
Wydarzenia	meta 17. etapu Vuelta a España 2012 (wygrał Alberto Contador)

O MIEJSCU

Droga z Potes w górę doliny Liébana kończy się w Fuente Dé, na ok. 1070 m, pod ścianą, która wygląda jak koniec świata. To kocioł polodowcowy: lodowiec, który kiedyś spływał z Picos de Europa, wyżłobił półkolistą niszę z niemal pionowymi wapiennymi ścianami, a dziś jej dno i zbocza porastają lasy bukowe. Tu, u stóp ściany, bije źródło rzeki Deva, od którego miejsce wzięło nazwę. Picos de Europa to najwyższa część Gór Kantabryjskich, zbudowana prawie w całości z wapienia: trzy

masywy, zachodni (Cornión), centralny (Urrieles) i wschodni (Ándara), z najwyższym szczytem Torre de Cerredo (ok. 2650 m). Nazwę tłumaczy się najczęściej tym, że były pierwszym lądem Europy widzianym z pokładu statków wracających z Ameryki; jako „Rupes Europae” wspomniał je już w 1530 r. humanista Lucio Marineo Sículo.

Na krawędź kotła wjeżdża kolejka linowa. Pomysł podsunął José Antonio Odriozola, alpinista z rodziny pochodzącej z Liébany, późniejszy prezes Hiszpańskiej Federacji Górskiej (1971–1981). Projekt przygotowali inżynier José Calavera Ruiz i architekt Ángel Hernández Morales, budowa ruszyła 20 listopada 1962 r., a pierwsi pasażerowie wjechali 21 sierpnia 1966 r. Kabina pokonuje 753 m różnicy wysokości po linii długiej na 1450 m w 3 minuty i 40 sekund, z prędkością 10 m/s, i zatrzymuje się na 1823 m, w stacji El Cable przyklejonej do krawędzi urwiska. Z balkonu widokowego obok górnej stacji patrzy się na południe, na pasma Gór Kantabryjskich, a za plecami ma się szczyty masywu centralnego. Kolejką zarządza Cantur, spółka turystyczna rządu Kantabrii.

Za górną stacją zaczynają się Puertos de Áliva, wysokie hale między masywem centralnym a wschodnim. Od niepamiętnych czasów są wspólnym letnim pastwiskiem: pasterze wyprowadzali tu bydło na lato i nocowali w kamiennych szałasach (invernales), z których większość stoi dziś pusta. Na zboczach Peña Vieja Real Compañía Asturiana de Minas wydobywała blendę cynkową; kopalnie działały jeszcze w latach 90. XX w. i dawały pracę wielu mieszkańcom Liébany. Dla inżynierów kopalni powstał Chalet Real, w którym w 1912 r. nocował król Alfons XIII, przybyły na polowanie na kozice. Dawne schronisko Áliva (ok. 1670 m) przebudowano w latach 90., mimo protestów, na mały hotel prowadzony przez Cantur.

Cały ten teren leży w Parku Narodowym Picos de Europa, najstarszym w Hiszpanii: 24 lipca 1918 r. Alfons XIII ustanowił park narodowy Montaña de Covadonga, który w 1995 r. powiększono do całych Picos de Europa. Dziś ma ok. 67 tys. ha w Asturii, Kantabrii i prowincji León. Symbolem parku jest kozica kantabryjska (rebeco), żyją tu niedźwiedzie brunatne, przywrócono koziorožca iberyjskiego, a coraz częściej zalatują orłosepy. Jadąc z Potes, mija się wieś Cosgaya nad Devą, związaną z jedną z

najstarszych legend Hiszpanii: według kronik asturyjskich (Crónica Albeldense i kroniki Alfonsa III) niedobitki muzułmańskiego wojska pobitego pod Covadongą (722 r.) zginęły tu pod osuwiskiem zbocza góry Subiedes.

NA MIEJSCU

- Wjazd kolejką na El Cable i balkon widokowy nad kotłem; przy dobrej pogodzie widać całą dolinę Liébany, przy złej często morze chmur pod stopami.
- Krótki spacer z górnej stacji w stronę Puertos de Áliva: do hotelu Áliva i z powrotem niecałe 2 godziny; pełne zejście trasą PR-PNPE 24 do Fuente Dé to 14,5 km i ok. 4 h 15 min (źródło: miteco.gob.es).
- Ściana kotła z dołu, od parkingu przy dolnej stacji: kabiny wyglądają na niej jak kropki.
- Po drodze z Potes: Cosgaya i Espinama nad Devą.

Praktycznie

- **Kolejka** (stan na 2026-10, źródło: telefericodefuentede.com): sezon wysoki to 1 lipca–30 września, Wielki Tydzień i święta państwowe – 30 € tam i z powrotem, 17 € w jedną stronę; poza nim 20 € i 13 €. Bilety online najpóźniej dzień wcześniej, na półgodzinne okna; bilet powrotny ważny tylko tego samego dnia. W październiku–grudniu 2026 r. kursuje w dni robocze 10:00–17:00, w weekendy 9:00–17:00, a od 16 listopada 2026 r. jest zamknięta na prace modernizacyjne. Godziny na porę wyjazdu [do sprawdzenia przed wyjazdem]: przy porannym starcie dnia nie należy zakładać kursów przed 9:00–10:00.
- **Pogoda**: kolejkę zamyka się przy silnym wietrze, burzy, śniegu, a w sierpniu 2025 r. także z powodu dymu z pożarów; mgła zdarza się o każdej porze roku, a za słabą widoczność pieniędzy się nie zwraca. Przed wyjazdem warto spojrzeć na kamerę na stronie operatora.
- **Dojazd**: ok. 23 km (szacunkowo) asfaltem z Potes doliną Devy przez Cosgayę i Espinamę; droga kończy się na parkingu przy dolnej stacji. Osobne miejsca dla motocykli [do sprawdzenia].
- **Paliwo**: ostatnia stacja przed Fuente Dé według OpenStreetMap jest w Ojedo pod Potes, ok. 25 km od dolnej stacji; tankować przed wjazdem w dolinę.
- **Pista Espinama – Áliva – Sotres**: szutrowa droga przez Puertos de Áliva leży w parku narodowym. Nie znaleziono oficjalnego źródła, które potwierdzałoby, że wolno nią jechać prywatnym motocyklem; operator kolejki i park opisują ją jako trasę pieszą [do sprawdzenia w administracji parku przed wyjazdem].

Źródła: telefericodefuentede.com/informacion-teleferi..., telefericodefuentede.com/tarifas/, telefericodefuentede.com/preguntas-frecuentes/, telefericodefuentede.com/ruta/hotel-aliva-sotres/, www.miteco.gob.es/es/red-parques-nacionales/n..., es.wikipedia.org/wiki/Telef%C3%A9rico_de_Fuen..., es.wikipedia.org/wiki/Fuente_D%C3%A9, es.wikipedia.org/wiki/Puertos_de_%C3%81liva, es.wikipedia.org/wiki/Parque_nacional_de_los_..., [es.wikipedia.org/wiki/Cosgaya_\(Espa%C3%B1a\)](http://es.wikipedia.org/wiki/Cosgaya_(Espa%C3%B1a)), en.wikipedia.org/wiki/Picos_de_Europa, en.wikipedia.org/wiki/Camale%C3%B1o

43.14880, -4.80876 ([osm:way/23854806](https://www.openstreetmap.org/way/23854806))

D2: Aguilar de Campoo → Oña

Przez wapienny płaskowyż Las Loras z jedynym w Hiszpanii lądowym polem naftowym, wąwozem Rudrónu do wodospadu w Orbanejii del Castillo, kanionem Ebro i do średniowiecznego Frías na skale.

Kontury: Natural Earth (domena publiczna)

Linia trasy: przebieg wariantu najszybszego wyznaczony w OpenRouteService – szacunkowo, bez planera tras. Brązowa przerywana – wariant szuter (widoczna tam, gdzie odbiega od asfaltu).

Region: [Castilla y León \(Kastylia i León\)](#) – opis w rozdziale „D1: Panes → Aguilar de Campoo”.

PLAN DNI

Dzień	Trasa	Km	Nocleg
D2	Aguilar de Campoo → Sargentos de la Lora → Tubilla del Agua → Covanera → Orbaneja del Castillo → Escalada → Pesquera de Ebro → Frías → Oña	~175 asfaltem (ORS, szacunkowo); wariant szuter ~178, z tego ok. 40 km szutru według OSM (Las Loras, páramo nad Ebro i Valdivielso, wzgórze Frías – Oña)	Oña

ZANIM RUSZYSZ

- **Szuter (wariant szuter):** ok. 40 km dróg gruntowych w trzech odcinkach: z Aguilar przez páramo Las Loras i Lorillę do Sargentos, z Pesquery de Ebro przez páramo nad kanionem i Valdivielso do Frías oraz przez wzgórze z Frías do Oñi; w OSM bez zakazów wjazdu, bram i dróg pasterskich (stan danych 2026-10). W Kastylii i León pojazdy mogą jeździć drogami i pistami, chyba że znak tego zabrania (dekret 4/1995, art. 2 i 3; ustawa 3/2009, art. 60.4); w parku Hoces del Alto Ebro y Rudrón zakaz dotyczy tylko pist wskazanych i oznakowanych przez park (dekret 107/2007, art. 61). Przed każdym wjazdem patrz na znaki, a po deszczu jedź asfaltem z pliku autostrada.
- **Paliwo:** stacje w Aguilar de Campoo i Sargentos de la Lora; na płaskowyżu i w kanionach do Frías mało [godziny małych stacji do sprawdzenia].

PO DRODZE

- **Las Loras:** wapienne płaskowyże (páramos) wysokie na ok. 1000–1200 m, z kanionami Rudrónu i Ebro, od 2017 r. światowy geopark UNESCO. Na wschodzie płaskowyżu, koło Ayoluengo, kiwają się jeszcze koźły pomp jedyne go lądowego pola naftowego Hiszpanii (karta Sargentos de la Lora).
- **Hoces del Rudrón:** wąwozem Rudrónu przez Tubilla del Agua i Covanera; w Covanerze Pozo Azul, turkusowe krasowe źródło, w którym nurkowie badają jedną z najdłuższych zalanych jaskiń Hiszpanii.
- **Kanion Ebro:** za Orbaneją droga biegnie dnem wąwozu Ebro przez Escalada i Pesquera de Ebro; tu Ebro przecina páramo, zanim wypłynie w dolinę Las Merindades.
- **Oña:** miasteczko pod klasztorem San Salvador, założonym w 1011 r. przez hrabiego Kastylii Sancho Garcé; w kościele są groby hrabiów i królów z XI w.

Sargentos de la Lora i geopark Las Loras

Fot. LBM1948, [CC BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Typ	geologia, megality, muzeum, unesco
Czas	1,5–2 godziny (muzeum, pole naftowe i dolmen)
Wstęp	Museo del Petróleo: 2,50 €, zwiedzanie z przewodnikiem po wcześniejszym umówieniu; kwiecień–wrzesień wt–nd 11:00–14:00 i 16:30–19:30 (bez niedzielnych popołudni), październik–marzec wt–nd 10:30–14:30 i sobota 16:30–19:30 (stan na 2026-10, źródło: terranostrum.es, godziny do sprawdzenia przed wyjazdem); dolmen bez opłat
Wys.	ok. 1020 m, płaskowyż Páramo de La Lora
Mieszkańcy	130 (2025); w połowie XIX w. ok. 1060 w całej gminie
Geopark	Geopark Światowy UNESCO Las Loras od 2017 r., ok. 950–1000 km ² , 16 gmin w prowincjach Burgos i Palencia
Pole naftowe	ropa 6 czerwca 1964 r., wydobyte 1967–2017, 52 odwierty na 6 km ²
Ochrona	

Wydarzenia	Nuestra Señora de las Nieves 5 sierpnia, Nuestra Señora de Brañosa 15 sierpnia
-------------------	---

O MIEJSCU

Między Kantabrią a Kastylią droga wspina się na Páramo de La Lora, wysoką, płaską i wietrzną wierzchowinę na ok. 1000 m. Lora to tutejsze słowo na górę ze ściętym, płaskim wierzchem, otoczoną urwiskami jak forteca. Geologowie nazywają takie formy zawieszonymi synklinami: wapienie z mórz górnej kredy, sfałdowane przy wypiętrzaniu Gór Kantabryjskich, przetrwały w nieckach fałdów, a miększe skały wokół zostały wypłukane, więc dawne doliny stały się szczytami. W skałach okolicy zapisany jest niemal cały mezozoik, od późnego triasu (ok. 215 mln lat temu) do końca kredy (66 mln lat temu), a z nimi otwieranie się Atlantyku i Zatoki Biskajskiej. Rzeki przecięły płaskowyż głębokimi kanionami: Ebro i Rudrón na wschodzie, Pisuerga w Cañón de la Horadada na zachodzie. Od 2017 r. blisko 1000 km² w 16 gminach Burgos i Palencii tworzy Geopark Światowy UNESCO Las Loras, pierwszy w Kastylii i León; obok geologii chroni on gęstą sieć kościołów romańskich, dolmenów i przedrzymskich grodzisk, a sam teren leży na styku atlantyckiego i śródziemnomorskiego świata roślin i zwierząt.

Pod tym płaskowyżem leży jedyne lądowe pole naftowe Półwyspu Iberyjskiego. Szukano jej od początku XX w., a 6 czerwca 1964 r. konsorcjum Amospain i CAMPSA, z udziałem amerykańskich Standard Oil of California i Texaco, trafiło na nią koło Valdeajos na głębokości 1348 m. Według świadków fontanna wystrzeliła na prawie 50 m, ok. 6000 litrów rozlało się po polach, a gapie, w tym filmujący całe zdarzenie, wracali umazani ropą; prasa pisała o „hiszpańskiej Oklahomie”. Bogactwa nie było: komercyjne wydobycie ruszyło na początku 1967 r. (ok. 150 baryłek dziennie, w 1975 r. 33 tys. ton), a ropa z domieszką arsenu i siarki nie nadawała się do opłacalnej rafinacji, więc spalano ją w kotłach przemysłowych w Burgos i sąsiednich prowincjach. Do 1993 r. płynęła 11-kilometrowym rurociągiem do Quintanilla-Escalada, potem

jeździła cysternami. Koncesja wygasła w styczniu 2017 r., a ostatni odwiert zamknięto w listopadzie 2018 r. Po 50 latach zostały 52 odwierty na ok. 6 km² i pompy balansjerowe, zwane tu caballitos („koniki”), które na stałe wpisały się w krajobraz płaskowyżu; w 2022 r. pole Ayoluengo uznano za zabytek etnologiczny (Bien de Interés Cultural).

Historię pola opowiada Museo del Petróleo w Sargentos de la Lora, otwarte w marcu 2015 r. i jedyne takie muzeum w Hiszpanii. Są w nim próbki skał, narzędzia wiertnicze, makiety i archiwum zdjęć Federico Véleza i jego syna, fotoreporterów „Diario de Burgos”; po muzeum oprowadza geolog, a budynek służy też jako jedno z centrów informacji geoparku.

Płaskowyż był zamieszkały długo przed ropą: w okolicy stoi ponad 30 dolmenów. Najlepiej zachowany, La Cabaña, leży ok. 2 km na północny zachód od wsi. To grobowiec korytarzowy z drugiej połowy IV tysiąclecia p.n.e.: okrągła komora o średnicy ponad 3 m z siedmiu wapiennych płyt wyższych niż 2 m i korytarz długości ok. 5 m skierowany na południowy wschód, w kopcu długim na 16 m. Grób rabowano już w czasach rzymskich, a mimo to archeolodzy znaleźli szczątki 13 osób w komorze i jednej w korytarzu, krzemienne mikrolity, grot strzały i zielone paciorki. W Sargentos urodził się w 1846 r. ksiądz Andrés Manjón, który w Granadzie, poruszony widokiem rzymskich dzieci z jaskiń Sacromonte, założył szkoły Ave María; za jego życia powstało ich na świecie ok. 400. Dziś gmina, która w połowie XIX w. miała ok. 1060 mieszkańców, liczy ich 130 i dobrze pokazuje, czym jest „pusta Hiszpania”; na płaskowyżu zachowały się też okopy z wojny domowej.

Dolmen La Cabaña: wejście korytarza w kopcu, za nim wysokie płyty komory grobowej. Fot. David Perez, [CC BY 3.0, Wikimedia Commons](#)

NA MIEJSCU

- Museo del Petróleo w Sargent s: historia pola Ayoluengo i geologia ropy z objaśnieniami geologa.
- Pompy balansjerowe pola Ayoluengo przy drodze między Sargent s, Ayoluengo i Valdeajos, dzi s obok wiatraków na tym samym p skowy zu.
- Dolmen La Caba a: wejście korytarzem do komory grobowej sprzed ponad 5 tys. lat.
- Widok z krawędzi p skowy zu na kaniony Rudrónu i Ebro w stronę Orbaneja del Castillo.

Praktycznie

- **Dojazd:** asfaltową drog  lokalną  aczac  N-627 w Basconcillos del Tozo z N-623 w San Felices de Rudrón; muzeum stoi w centrum wsi. Do dolmenu prowadzi oznakowana droga gruntowa z Sargent s wzdłuż potoku na północny zachód (ok. 2 km, nawierzchnia po deszczu [do sprawdzenia]).
- **Paliwo:** według OpenStreetMap najbliższe stacje są w Polientes po stronie kantabryjskiej i przy N-627 koło Basconcillos del Tozo; na samym p skowy zu stacji nie ma (godziny otwarcia małych stacji [do sprawdzenia]).
- **Pogoda:** p skowy z na 1000 m jest odsłonięty; nawet w maju i we wrześniu bywa tu zimny wiatr i mgła, a deszcz przechodzi bez osłony.
- Parking dla motocykla przy muzeum na ulicy wsi [do sprawdzenia]; ruch na drogach p skowy zu jest znikomy.

 r d a: geoparque.lasloras.es/el-geoparque/las-loras/, www.ubu.es/sites/default/files/events/files/2..., www.turismocastillayleon.com/es/patrimonio-cu..., www.terranostrum.es/actividades/burgos/sedano..., es.wikipedia.org/wiki/Campo_petro%C3%ADfero..., es.wikipedia.org/wiki/Sargent s_de_la_Lora,

es.wikipedia.org/wiki/Geoparque_Las_Loras, es.wikipedia.org/wiki/Dolmen_de_La_Caba%C3%B1a,
es.wikipedia.org/wiki/P%C3%A1ramo_de_La_Lora, es.wikipedia.org/wiki/Andr%C3%A9s_Manj%C3%B3n
42.76848, -3.86941 ([osm:way/398260938](https://osm.way/398260938))

Orbaneja del Castillo

Fot. santiago lopez-pastor from España, [CC BY-SA 2.0](#),
[Wikimedia Commons](#)

Typ	wioska, wodospad, kanion
Czas	1 h
Wstęp	bez opłat
Mieszkańcy	ok. 50 (2024)
Wys.	ok. 725 m
Wodospad	ok. 25 m spadku do doliny Ebro
Cueva del Agua	ponad 20 km korytarzy, badana od 1964 r.
Ochrona	zespół zabytkowy od 1993 r., park przyrodniczy od 2008 r.
Wydarzenia	San Tirso w Zielone Świątki, święto letnie w pierwszą niedzielę sierpnia [do sprawdzenia]

RYS HISTORYCZNY

Nad wioską z wapiennej ściany wypływa woda z jaskini Cueva del Agua i spływa przez sam środek zabudowy, dzieląc wioskę na dwie części. Po drodze wytrąca rozpuszczony w niej węglan wapnia i sama buduje sobie schody: tarasy z martwicy wapiennej (tufy) z turkusowymi basenami, po których kaskady spadają ok. 25 m w stronę Ebro. Źródłem jest wielki zbiornik wód podziemnych pod płaskowyżem Páramo de Bricia; rzeka płynąca w jaskini zaczyna się w ponorze Cueva del Aguanal koło Barrio de Bricia. Speleolodzy badają jaskinię od 1964 r. i szacują jej korytarze na ponad 20 km; dla zwiedzających dostępny jest tylko pierwszy odcinek, dalej wchodzi wyłącznie nurkowie jaskiniowi. Miejscowa legenda mówi o pasterce, której kłębek wełny wpadł do Aguanal: weszła za nim do środka i wyszła dopiero tu, w Orbanei. Bez sprzętu i wiedzy taka wędrownia jest niemożliwa, ale opowieść dobrze oddaje, że to jedna podziemna rzeka.

Wioska powstała w średniowieczu. Nazwa wskazuje na zamek, ale po nim nie zostało śladu, a część opisów wiąże „castillo” raczej z poszarpanym grzbietem skalnym nad wioską, wyciętym przez wiatr i wodę w kształt blanków. Mieszkali tu obok siebie chrześcijanie i mozarabowie przybyli z Al-Andalus, a według części źródeł także muzułmanie i Żydzi; dawną odrębną dzielnicę (aljama) przypominają nazwy ulic. Według miejscowej tradycji przez Orbaneję szedł szlak pielgrzymów do Santiago, nad którym czuwali templariusze, i to oni mieli postawić dla pielgrzymów szpital San Albín [do sprawdzenia]. Pewniejszy jest późniejszy zabytek: Casa de los Pobres, XVI-wieczny przytułek z drewnianym podcieniem i ścianami z tufy. Kościół Santa María z wysmukłą wieżą stanął w średniowieczu na ruinach pustelni San Vicente, ale po wielu przebudowach z pierwotnej świątyni zostały tylko romańskie kroksztyny; inne trafiły na fasadę Casa de los Canes. Woda z jaskini napędzała kiedyś pięć młynów, a na płaskowyżu nad wioską stoją kamienne szałas (chozos) o okrągłym albo kwadratowym planie, z fałszywym sklepieniem, które służyły jako spichlerze i schronienie przed burzą. Ziemię uprawną na płaskowyżu dzielono nawet na ok. sto wąskich pasów, tak by każdy gospodarz dostał równy kawałek. Od 1993 r. wioska jest chronionym zespołem zabytkowym, a mieszka w niej na stałe ok. 50 osób.

Wokół rozciąga się park przyrodniczy Hoces del Alto Ebro y Rudrón, utworzony w 2008 r. na ok. 46 tys. ha. Ebro, najdłuższa rzeka płynąca w całości przez Hiszpanię, pokonuje tu ok. 150 km północnej części prowincji Burgos, na przemian głębokimi kanionami (hoces) wciętymi w wapienie z górnej kredy i otwartymi dolinami, a nad urwiskami ciągną się płaskie wierzchowiny (páramos). Dopływ Rudrón ginie w ponorze i wypływa dalej na powierzchnię. Na skałach gnieźdzą się sępy płowe i ścierwniki, a w rzekach żyją wydry i desman pirenejski, mały ssak owadożerny spotykany tylko na północy Półwyspu Iberyjskiego i w Pirenejach.

NA MIEJSCU

- Spacer w dół wioski wzdłuż kaskad i turkusowych basenów z tufy, a potem w górę do wylotu Cueva del Agua.
- Skalne „blanki” nad wioską i kamienne szałas na płaskowyżu Las Eras.
- Punkty widokowe nad kanionem Ebro przy drodze.
- Dalej N-623 przez przełęcz Puerto del Escudo i jazd do Santander.

Praktycznie. Do wioski prowadzi krótki zjazd z N-623 koło Escalady (BU-643). Uliczki są strome i w sezonie zatłoczone, więc motocykl zostaw na parkingu przy drodze nad wioską [do sprawdzenia]. Woda płynie przez cały rok, ale najefektywniej po deszczach i roztopach; w lipcu po suchej wiośnie wodospad bywa skromny. N-623 to jedna z lepszych dróg motocyklowych północy: z Orbanei do Santander ok. 100 km zakrętów (szacunkowo) [do sprawdzenia].

Źródła: es.wikipedia.org/wiki/Orbaneja_del_Castillo, [es.wikipedia.org/wiki/Parque_natural_de_las_H...](https://es.wikipedia.org/wiki/Parque_natural_de_las_Huertas_de_Ebro), es.wikipedia.org/wiki/Ebro, turismoburgos.org/orbaneja-del-castillo-3, www.senditur.com/es/poblacion/orbaneja-del-castillo/

42.83472, -3.79361 ([wikidata:Q6051921](https://www.wikidata.org/wiki/Q6051921))

Frías i Tobera

Fot. Eliana Alvoz, [CC BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Typ	miasteczko, zamek, most, wodospad
Czas	1,5 h
Wstęp	bez opłat (zamek płatny) [do sprawdzenia]

RYS HISTORYCZNY

Frías to „najmniejsze miasto Hiszpanii”: król Jan II nadał mu prawa miejskie w 1435 r., a dziś mieszka tu niespełna 300 osób. Zamek rodu Velasco stoi na samym grzbiecie skały, a domy przyklejone do jej krawędzi wiszą nad urwiskiem.

Jan II (1405–1454), król Kastylii od 1406 r., zapisał się w historii raczej jako mecenas niż wódz: na jego dworze pisali Juan de Mena i markiz de Santillana, a sam król układał wiersze. Był ojcem Izabeli Katolickiej, która z mężem Ferdynandem Aragońskim połączyła pod jednym panowaniem Kastylię i Aragonię. Już w 1446 r. oddał Frías Pedrowi Fernándezowi de Velasco, hrabiemu Haro, w zamian za Peñafiel. Mieszczanie nie chcieli tracić swoich przywilejów i w 1450 r. zbuntowali się przeciw nowemu panu; jego ludzie oblegali miasto dwa miesiące. Pamiątką jest Fiesta del Capitán obchodzona co roku 24 czerwca. Velascowie od 1473 r. dziedziczyli urząd konetabla Kastylii, najwyższego dowódcy wojsk po królu, a w 1492 r. Królowie Katoliccy nadali im tytuł książąt Frías.

Poniżej, na Ebro, stoi most o romańskim rodowodzie: 143 m długości i 9 łuków, z basztą obronną pośrodku, dobudowaną w XIV w. Przejazd był płatny, a w baszcie pobierano mostowe (pontazgo). Turystyczne opisy mówią czasem o „rzymskim moście”, ale rzymska droga przekraczała Ebro brodem ok. 500 m niżej, a sam most jest średniowieczny. Dwa kilometry dalej, w Toberze, rzeka Molinar spada kaskadami obok małych pustelni i starego mostu.

NA MIEJSCU

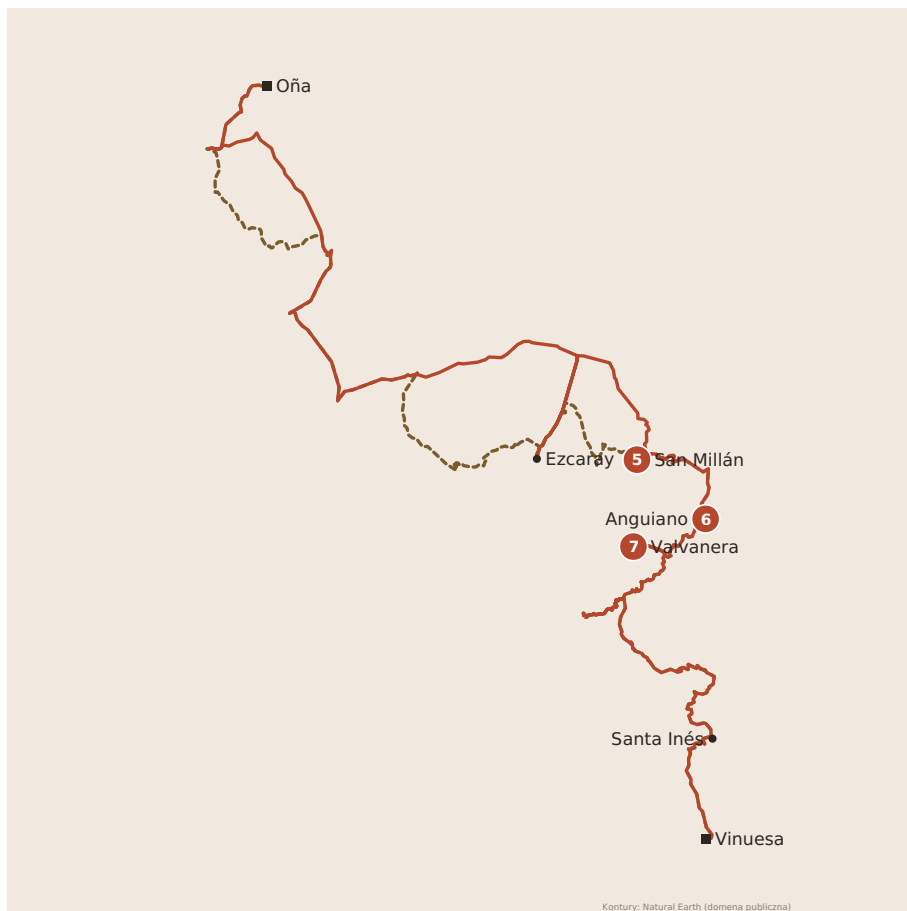
- Wejście na zamek i widok na wiszące domy.
- Most z basztą na Ebro.
- Spacer wzdłuż wodospadów w Toberze, w cieniu.

Praktycznie. Motocykl zostaw na dole, uliczki są strome i kamienne. Las Merindades to wiejska okolica: tankuj w Haro lub Villarcayo.

Źródła: [es.wikipedia.org/wiki/Frías_\(Burgos\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Frías_(Burgos)), www.spain.info/es/top/sabinosa-frias-redes-co...,
[es.wikipedia.org/wiki/Tobera_\(Burgos\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Tobera_(Burgos)), www.escapadarural.com/blog/tobera-el-pueblo-c...,
es.wikipedia.org/wiki/Juan_II_de_Castilla, es.wikipedia.org/wiki/Ducado_de_Frías
42.76139, -3.29417 ([wikidata:Q1657230](https://wikidata.org/wiki/Q1657230))

D3: Oña → Vinuesa

Przez Burebę do Ezcaray pod Sierra de la Demanda, do klasztorów San Millán, kolebki języka hiszpańskiego, dolinę Najerilli i przez Cameros na przełęcz Santa Inés nad sosnowymi lasami Urbiónu.

Linia trasy: przebieg wariantu najszybszego wyznaczony w OpenRouteService – szacunkowo, bez planera tras. Brązowa przerywana – wariant szuter (widoczna tam, gdzie odbiega od asfaltu).

Region: [Castilla y León \(Kastylia i León\)](#) – opis w rozdziale „D1: Panes → Aguilar de Campoo”.

La Rioja

Fot. Shaury, [CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons](#)

Stolica	Logroño (prawie połowa mieszkańców regionu)
Powierzchnia	5045 km²
Ludność	ok. 324 tys. (2024)
Doliny	siedem rzek spływa z gór do Ebro: Tirón, Oja, Najerilla, Iregua, Leza, Cidacos, Alhama
Wino	Rioja – najstarsza apelacja Hiszpanii (1925), pierwsza „calificada” (1991)
UNESCO	klasztory Suso i Yuso w San Millán de la Cogolla (1997)
Święta	9 czerwca – Dzień La Rioja; 29 czerwca – Batalla del Vino w Haro

O REGIONIE

La Rioja to wąski pas po prawej stronie Ebro, wciśnięty między rzekę a pasma Gór Iberyjskich: Sierra de la Demanda, Cameros i Cebollere, która sięga 2142 m. Z gór do Ebro spływa siedem rzek, stąd przydomek „kraina siedmiu dolin”. Tradycyjnie dzieli się ją na wilgotniejszą Rioja Alta na zachodzie, Rioja Media wokół Logroño i suchą, gorącą Rioja Baja na wschodzie. We wczesnej kredzie góry na południu były podmokłą równiną, po której chodziły dinozaury: w samej gminie Enciso skatalogowano setki ich tropów (źródła podają od ok. 1400 do ponad 3000), na sześciu stanowiskach.

W 923 r. król Pampeluny Sancho Garcés I zdobył Nájere i górną Rioję, a po tym, jak Abd ar-Rahman III zniszczył Pampelunę w 924 r., jego syn zamieszkał w Nájerce i tytułował się królem Nájery-Pampeluny. Po zamordowaniu Sancha IV w Peñalén w 1076 r. Rioja przeszła do Kastylii.

Długo nie była osobną prowincją, w XVIII w. dzieliły ją między siebie Burgos i Soria; prowincja Logroño powstała na stałe w 1833 r., nazwę La Rioja przywrócono w 1980 r., a statut autonomii przyjęto 9 czerwca 1982 r. Góry Cameros bogaciły się na wełnie: od powstania Mesty, związku hodowców owiec, w 1273 r. merynosy wędrowały stąd na zimę szlakiem Cañada Real aż do Andaluzji, a pod koniec XVII w. same stada z Villoslady i Lumbreras liczyły ok. 200 tys. owiec. Po rozwiązaniu Mesty w 1836 r. przyszedł upadek i emigracja; w latach 1960–1980 ludność Cameros spadła z 7860 do 3432 osób. Z Torrecilla en Cameros pochodził Práxedes Mateo Sagasta (ur. 1825), siedmiokrotny premier Hiszpanii.

San Millán de la Cogolla nazywa się „kolebką hiszpańskiego”. W tutejszym klasztorze ok. 1000 r. ktoś dopisał na marginesach łacińskiego kodeksu objaśnienia: ponad sto w języku romańskim i dwa po baskijski, najstarsze zapisane zdania tego języka poza inskrypcjami. Dámaso Alonso nazwał najdłuższą głosem „el primer vagido de la lengua española”, „pierwszym kwileniem języka hiszpańskiego”. Wielu językoznawców uważa jednak, że to raczej miejscowa odmiana nawarro-aragońska niż kastylijski. W tym samym klasztorze wychował się Gonzalo de Berceo (ok. 1196–1264), autor „Cudów Matki Bożej”. Klasztory Suso i Yuso są od 1997 r. na liście UNESCO.

Region żyje z wina. Winnice apelacji Rioja zajmują ok. 66 tys. ha (2020), także w baskijskiej Álavie i części Nawarry, a ok. 85% produkcji to wino czerwone, głównie z tempranillo. W 1852 r. Luciano Murrieta zaczął robić tu wino metodą podpatrzoną w Bordeaux, a gdy francuskie winnice zniszczyła filoksera, do Rioja przyjechali kupcy z Bordeaux; mszyca dotarła tu sama w 1899 r. Rioja Baja żyje także z obuwia: Arnedo nazywa się „miastem obuwia” i jest krajowym liderem w obuwiu ochronnym.

KUCHNIA I ZWYCZAJE

- Patatas a la riojana (ziemniaki z chorizo), chuletillas al sarmiento, czyli jagnięce kotleciki z rusztu nad pędami winorośli, caparrones (czerwona fasola z chorizo) i migdałowe fardelejos z Arnedo.
- Kategorie wina: crianza dojrzewa co najmniej 2 lata, w tym rok w dębie; reserva 3 lata, w tym 12 miesięcy w beczce; gran reserva co najmniej 5 lat.
- Danza de los zancos w Anguiano: ośmiu chłopców na szczudłach ok. 50 cm wiruje w szerokich spódnicach w dół stromej, brukowanej uliczki. Tańczą 21–23 lipca na św. Magdalenę i w ostatni weekend września; pierwsza wzmianka pochodzi z 1603 r. [godziny w 2028 r. do sprawdzenia].

- 29 czerwca Batalla del Vino w Haro, a w niedzielę najbliższą 8 września święto Matki Bożej z Valvanery, patronki regionu [termin w 2028 r. do sprawdzenia].

DROGI MOTOCYKLOWE

- **N-111 Logroño - Puerto de Piqueras** – doliną Iregua przez Islallanę, Torrecilla en Cameros i Villanueva de Cameros, potem przez Lumbreras na przełęcz Piqueras (ok. 1710 m) w Sierra de Camero Viejo, na granicy z prowincją Soria. Od 2008 r. ruch idzie tunelem o długości ok. 2,4 km, a starą drogą przez przełęcz kieruje się objazd, gdy tunel jest zamknięty; czy jest przejezdna na co dzień [do sprawdzenia].

CO WIDĄĆ Z SIODŁA

- Guardaviñas: okrągłe kamienne budki z fałszywą kopułą, stawiane na sucho w winnicach Rioja Alta od końca XIX w. Nocował w nich strażnik pilnujący, żeby bydło nie weszło w winorośl.
- Bodegi z XIX w. przy torach w Haro i rzędy winnic po obu stronach drogi od Ebro po podnóża gór.
- Figury dinozaurów naturalnej wielkości przy stanowisku Valdecevilla, ok. 2 km od Enciso drogą na Cornago; tropy odcisnięte są w płaskich płytach skalnych.
- W Cameros wioski często poniżej 100 mieszkańców, a drogi przechodzą z doliny do doliny przez przełęcze; wyżej chłodniej niż nad Ebro.

Źródła: 22 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

Dolina Najerilli: Mansilla de la Sierra - Valvanera - Anguiano (LR-113)

Drogi	LR-113
Długość	ok. 36 km Mansilla de la Sierra – Bobadilla, do tego ok. 5 km w jedną stronę bocznej LR-435 do klasztoru Valvanera (OSRM, szacunkowo)
Charakter	kanion, serpentyny
Sezon	przez cały rok; zimą w górnej części doliny śnieg [do sprawdzenia]
Droga	LR-113, ok. 77,8 km od granicy z prowincją Burgos do Cenicero; dawna C-113
Rzeka	Najerilla, 99,7 km, od Villavelayo do Ebro
Zbiornik Mansilla	zaporą 80 m, 68 hm ³ , napełniony w 1959 r.; największy w La Rioja
Zjazd do Valvanery	ok. 9 km od Anguiano i ok. 20 km od Mansilla de la Sierra

NA DRODZE

- **Mansilla - Venta de Goyo (ok. 8,5 km):** wzdłuż zbiornika, z widokiem na wodę; na części tego odcinka jezdnię poszerzono z 5,5 do 7 m (prace odebrane w 2021 r., źródło: nuevecuatrouno.com).
- **Venta de Goyo - zjazd do Valvanery (ok. 11 km):** najdłuższy odcinek doliny, kręta droga między zalesionymi zboczami, tuż nad rzeką.
- **LR-435 do klasztoru (ok. 5 km):** wąska droga dojazdowa pod górę, na większej części z ograniczeniem do 30 km/h (OpenStreetMap, stan na 2026-10); kończy się przy klasztorze, więc wracasz tą samą drogą.
- **Zjazd do Valvanery - Anguiano - Bobadilla (ok. 16 km):** dolina łagodniejsza, zakręty szersze, a w Anguiano droga przechodzi przez wieś.
- **Pogoda:** górna część doliny leży na ok. 900–1000 m i latem jest wyraźnie chłodniejsza niż dolina Ebro; wieczorem przydaje się ciepła warstwa.
- **Kierunek:** w dół, od Mansilli ku Ebro, dolina stopniowo się otwiera i z lasów zjeżdża się w winnice; w górę, od Bobadilli, kończy się nad wodą zbiornika.

PLAN DNI

Dzień	Trasa	Km	Nocleg
D3	Oña → Poza de la Sal → Briviesca → Belorado → Ezcaray → San Millán de la Cogolla → Anguiano → Valvanera → Mansilla de la Sierra → Montenegro de Cameros → Puerto de Santa Inés → Vinuesa	~267 asfaltem (ORS, szacunkowo) – długi dzień; wariant szuter ~266, z tego ok. 45 km szutru według OSM (Bureba, Belorado – Ezcaray, Ezcaray – San Millán)	Vinuesa

ZANIM RUSZYSZ

- **Szuter (wariant szuter):** ok. 45 km dróg gruntowych: przez pagórki Bureby z Poza de la Sal do Briviesci, z Belorado pod Sierra de la Demanda do Ezcaray i skrótem przez wzgórza z Ezcaray do San Millán; wariant szuter jest tej samej długości co asfaltowy. W Kastylii i León drogi i pistry są dozwolone, chyba że znak zabrania; w La Rioji pistry są otwarte, chyba że oznaczono je jako ograniczone, z ograniczeniem do 20 km/h i bez jazdy nocą po pistach w lasach publicznych (dekret 114/2003, art. 118–119). Stan danych OSM 2026-10.
- **Długi dzień:** ok. 265 km górkami drogami i ponad 5 h jazdy bez postojów (ORS, szacunkowo); jeśli klasztory San Millán mają zająć dłużej, lepiej spać w Ezcaray albo Anguiano i dojechać do Vinuesy następnego dnia.
- **Nawierzchnia:** wyznaczony przebieg ma ok. 4 km nawierzchni nieutwardzonej (ORS) – miejsce i stan do sprawdzenia na mapie przed jazdą; przy wątpliwości objazd przez Nájere.
- **Paliwo:** w Ezcaray i Nájere; za Valvanerą przez Cameros do Vinuesy stacji prawie nie ma [do sprawdzenia].

PO DRODZE

- **Poza de la Sal:** miasteczko na wysadzie solnym, z którego od czasów rzymskich pozyskiwano sól; urodził się tu w 1928 r. Félix Rodríguez de la Fuente, najslawniejszy hiszpański popularyzator przyrody.
- **Bureba i Belorado:** z Briviesci przez równinę Bureby do Belorado na Drodze św. Jakuba; od Ezcaray zaczynają się lasy Sierra de la Demanda.
- **Dolina Najerilli:** od Anguiano drogą LR-113 wzdłuż rzeki do zbiornika Mansilla; w bocznej dolinie klasztor Valvanera, sanktuarium patronki La Rioji.

- **Cameros i Santa Inés (1753 m):** przez opustoszałe wsie Cameros, dawnej krainy owczarzy wędrownych, na przełęcz nad sosnowymi lasami Urbiónu i zjazd do Vinuesy nad zbiornikiem Cuerda del Pozo.

San Millán de la Cogolla: klasztory Suso i Yuso

Fot. aherrero, [CC BY 2.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Typ unesco, klasztor, język

Czas 2-3 h

Wstęp płatny; Suso tylko z przewodnikiem, dojazd bussem spod Yuso [do sprawdzenia]

UNESCO od 1997 r.

Gonzalo było na imię temu, kto ułożył ten traktat;
w San Millán de Suso był od dziecka wychowany,
rodem z Berceo, gdzie urodził się święty Emilian.
Niech Bóg strzeże jego duszy przed mocą grzechu.

— Gonzalo de Berceo, „Żywot świętego Emiliana z La Cogolla” strofa 489 · [przekład własny](#) · [tekst oryginalny](#)

Gonzalvo fue so nomne qui fizo est tractado,
En Sant Millan de suso fue de niñez criado,
Natural de Berceo, ond Sant Millan fue nado:
Dios guarde la su alma del poder del peccado.

Dwa dzwoneczki wiszą nad jego ołtarzem
na sznurze, na którym zwykle wisi korona;
mogą być wielkości dwóch jajek, nie większe;
kto dobrze się nie przyjrzy, nie zdoła ich dostrzec.
Mają moc wielką i cudowną:
gdy ma nadejść jakaś groźna rzecz,
śmierć wielkiego człowieka albo śmierć w niebezpieczeństwie,
dzwonią same z siebie, cudownym zarządzeniem.

— Gonzalo de Berceo o grobie świętego, „Żywot świętego Emiliana z La Cogolla” strofy 485-486 · [przekład własny](#) · [tekst oryginalny](#)

Dues campanelas pienen sobre el so altar
De la sogá que suele la corona colgar:
Pueden como dos uevos, non mayores estar,
Si ome bien no cata, no las podrie asmar.
Aven una virtud grand è maravillosa:
Quando de venir ave alguna brava cosa,
O muerte de grand ome ò muerte periglosa,
Tañense por si mismas por suerte miraclosa.

RYŚ HISTORYCZNY

W VI w. w grotach nad doliną żył pustelnik Emilian (Millán), zmarły podobno w wieku ponad stu lat (tradycja podaje rok 574). Jego żywot spisał kilkadziesiąt lat później św. Braulio, biskup Saragossy. Wokół jego grobu powstał klasztor Suso („górny”), częściowo wykuty w skale, z łukami podkowiastymi w stylu mozarabskim. Według legendy w bitwie pod Simancas w 939 r. Emilian razem ze świętym Jakubem stanął po stronie chrześcijan przeciw kalifowi Kordoby Abd ar-Rahmanowi III. Kastylija płaciła potem klasztorowi daninę zwaną „ślubami świętego Emiliana”, a pustelnik z Cogolli uchodził za patrona Kastylii i Nawarry; w mszałach figurował jako współpatron Hiszpanii obok Jakuba aż do soboru watykańskiego II.

W 1053 r. król Nawarry García Sánchez III z Nájery (panował 1035–1054) postanowił przenieść relikwie świętego do ufundowanego przez siebie klasztoru w Nájerce. Według legendy woły ciągnące wóz zatrzymały się w dolinie i nie chciały iść dalej. Tam zbudowano klasztor Yuso („dolny”), dziś okazały, przebudowany w XVI–XVIII w.

Najważniejsze stało się jednak na marginesach. Mnich-kopista dopisał przy łacińskim tekście objaśnienia w języku, którym mówiono na co dzień. Te Glosy Emiliańskie uchodzą za najstarsze zachowane zdania w języku romańskim, z którego wyrósł hiszpański, i jedne z pierwszych zapisanych zdań po baskijski. Oryginał kodeksu przechowuje dziś Królewska Akademia Historii w Madrycie. W pobliskim Berceo urodził się Gonzalo de Berceo (ok. 1196 – ok. 1264), pierwszy znany z imienia poeta piszący po kastylijsku. Wychował się w klasztorze Suso, uczył się w Palencii, w pierwszym studium generale Hiszpanii, i jako ksiądz pracował dla opactwa. Żywoty tutejszych świętych i „Cuda Matki Boskiej” pisał czterowierszem zwanym *cuaderna vía*, po części po to, by ściągnąć pielgrzymów i ofiary do podupadającego wtedy klasztoru. Uchodzi za pierwszego wielkiego poetę języka hiszpańskiego, a w ostatniej strofie „Żywota świętego Emiliana” sam podpisał się imieniem i przyznał się do Suso.

NA MIEJSCU

- Yuso: kościół, zakrystia, biblioteka z wielkimi śpiewnikami.
- Suso: dowóz busem spod Yuso, zwiedzanie z przewodnikiem.
- Wioska i winnice wokół, widok na dolinę z drogi do Suso.

Praktycznie. Bilety kupuje się w Yuso na miejscu. Przyjedź rano, bo grupy do Suso w lipcu szybko się zapełniają. Sprawdź poniedziałki, bo klasztory bywają wtedy zamknięte. Hasło „free” z Instagrama dotyczy wioski, nie klasztorów.

Źródła: es.wikipedia.org/wiki/Monasterio_de_San_Millán..., es.wikipedia.org/wiki/Monasterio_de_San_Millán..., whc.unesco.org/en/list/805, es.wikipedia.org/wiki/Gonzalo_de_Berceo, [es.wikipedia.org/wiki/Millán_\(santo\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Millán_(santo)), es.wikipedia.org/wiki/García_Sánchez_III_de_Pamplona, archive.org/details/colecciondepoes03santgoog 42.32583, -2.86528 ([wikidata:Q1775925](https://wikidata.org/wiki/Q1775925))

Anguiano i Danza de los Zancos

Fot. BigSus, [CC BY 2.5](#), [Wikimedia Commons](#)

Typ	miasteczko, góry
Czas	30 min (w dniu tańca 2–3 h)
Wstęp	bez opłat
Wys.	ok. 660 m
Mieszkańcy	ok. 490
Wydarzenia	Danza de los Zancos: 21–23 lipca (fiesta św. Magdaleny) i ostatni weekend września; termin w 2028 r. [do sprawdzenia]
BIC	taniec od 2018 r. (dobro niematerialne)

RYS HISTORYCZNY

Anguiano to górská wieś nad Najerillą, w miejscu, gdzie dolina zwęża się, wchodząc w Sierra de la Demanda. Mieszka tu niespełna pięćset osób. Wieś jest znana z dwóch rzeczy: z czerwonej fasoli caparrones, duszonej z chorizo, której co roku poświęca się osobne święto, i z tańca na szczudłach, którego nie ma nigdzie indziej w Hiszpanii.

Danza de los Zancos tańczy ośmiu młodych mieszkańców wsi na bukowych szczudłach wysokich na ok. 50 cm. Mają na sobie białe koszule, kamizelki w siedem kolorowych pasów i szerokie żółte spódnice (faldón), które przy obrotach rozkładają się jak dzwon. Najbardziej znany jest zjazd Cuesta de los Danzadores. Tancerze zbiegają tą wąską, brukowaną uliczką o nachyleniu prawie 20%, wirując i grając na kastanietach. Na dole czeka tłum, który łapie tych, którzy nie wyhamują.

Skąd ten zwyczaj, nie wiadomo. Szczudła używano kiedyś w górnej dolinie Najerilli do przechodzenia przez rozmokłe łąki i śnieg, ale nie wiadomo, kiedy trafiły do tańców na cześć św. Magdaleny. Najstarsza pisemna wzmianka pochodzi z dokumentu gminy z maja 1603 r. Od 2018 r. taniec jest chroniony w La Rioji jako niematerialne dobro kultury (BIC). Według angielskiej Wikipedii w 2025 r. po raz pierwszy zatańczyła kobieta [do sprawdzenia].

NA MIEJSCU

- Cuesta de los Danzadores: stroma uliczka, którą zjeżdżają tancerze, warto ją zobaczyć nawet poza świętem.
- Caparrones w barze we wsi na obiad.
- Dalej doliną Najerilli LR-113 do klasztoru Valvanera.

Praktycznie. Taniec odbywa się 21 lipca wieczorem oraz 22 i 23 lipca w południe i wieczorem, a drugi raz w ostatni weekend września (stan na 2026-10, źródło: Wikipedia, festivalesdeespana.com). Jeśli przejazd wypada blisko tego terminu, warto ustawić pod niego dzień B. W dniu tańca wieś jest pełna ludzi, więc motocykl zostaw na wjeździe.

Źródła: es.wikipedia.org/wiki/Danza_de_los_zancos_de_Anguiano, en.wikipedia.org/wiki/Anguiano, www.festivalesdeespana.com/festival/danza-de-...

42.26111, -2.76389 ([wikidata:Q1637330](https://www.wikidata.org/wiki/Q1637330))

Monasterio de Valvanera (klasztor Valvanera)

Fot. Rowanwindwhistler, [CC BY-SA 3.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Typ	klasztor, góry, sanktuarium
Czas	45 min – 1 h
Wstęp	kościół bez opłat, mile widziana ofiara (stan na 2026-10, źródło: Turismo de La Rioja); godziny otwarcia [do sprawdzenia]
Wys.	niedaleko ponad 1000 m
BIC	od 2003 r.
Wydarzenia	święto Matki Bożej z Valvanery w niedzielę w pobliżu 8 września [do sprawdzenia]

RYS HISTORYCZNY

Klasztor stoi na wysokości niedaleko ponad 1000 m w zalesionej dolinie Valvanera, u stóp Sierra de la Demanda, na terenie gminy Anguiano. Jego początki opowiada legenda spisana po łacinie w XII w. Nuño Oñez, rozbójnik z tych gór, nawrócił się i zamieszkał w grocie. Anioł miał go zaprowadzić do starego dębu, spod którego korzeni było źródło, a w pniu brzęczały pszczoły. W dziupli Nuño znalazł figurę Maryi. Pod koniec IX w. razem z Domingiem z Brievy postawił w tym miejscu pierwszą pustelnię. Pierwszy opat, Sancho, jest znany z 990 r., a nazwa Valvanera pojawia się w dokumencie z 1016 r.

Wspólnota przetrwała kilka katastrof. W 1809 r., w czasie wojny z Napoleonem, wojska francuskie podpaliły klasztor. Po desamortyzacji Mendizábala z 1835 r. mnisi musieli odejść, a zabudowania popadły w ruinę. Benedyktyni wrócili w 1883 r. z Montserratu, a kościół i budynki odbudowano gruntownie w latach 1949–1965. Benedyktyni odeszli w 2018 r. W 2020 r. przekazali klasztor diecezji Calahorra y La Calzada-Logroño, a opiekę nad nim przejęli zakonnicy z Instytutu Słowa Wcielonego (Instituto del Verbo Encarnado).

Najważniejsza jest figura Matki Bożej z Valvanery, romańska rzeźba czczona w późnogotyckim kościele. Spain.info datuje ją na IX w., ale to data z legendy, nie z badań. W 1965 r. papież Paweł VI bullą „Amor Dulcissimus” ogłosił ją główną patronką diecezji, a mieszkańcy uważają ją za patronkę całej La Rioji. Do Valvanery modlili się królowie Hiszpanii od czasów Izabeli Katolickiej (1451–1504), która według przekazów klasztoru zatrzymała się tu w 1483 r. Ta królowa razem z mężem Ferdynandem Aragońskim połączyła Kastylię i Aragonię, z których wyrosła Hiszpania, a w 1492 r. wysłała Kolumba przez Atlantyk. Kult Matki Bożej z Valvanery dotarł do Madrytu i Ameryki Łacińskiej. W Meksyku jest jej poświęcony kościół. Na święto we wrześniu z całego regionu przychodzą piesze pielgrzymki.

NA MIEJSCU

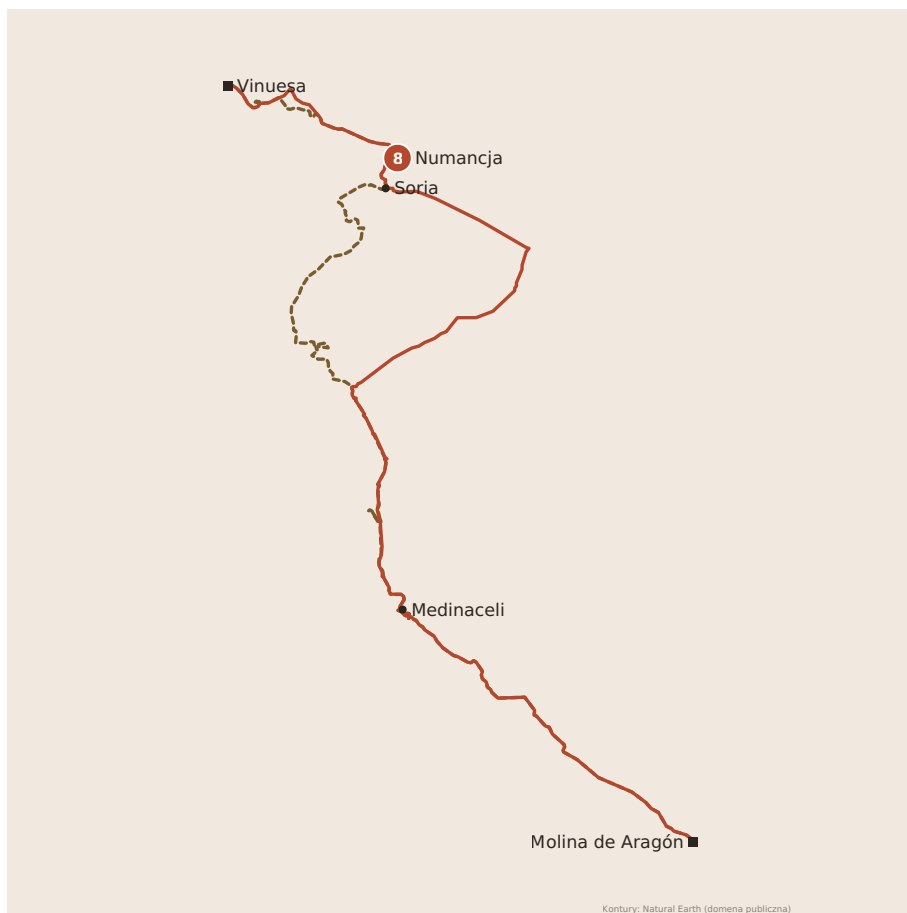
- Kościół z figurą patronki w ołtarzu głównym.
- Dolina i bukowo-dębowe lasy Sierra de la Demanda, krótki spacer wokół klasztoru.
- Hospedería przy klasztorze, więc można tu przenocować w górach zamiast w Haro.

Praktycznie. Dojazd drogą LR-113 doliną Najerilli przez Anguiano, ok. 20–30 km od San Millán. Droga jest kręta, z małym ruchem. Na tej wysokości w lipcu jest chłodniej niż w dolinie Ebro, a wieczorem może być zimno. Godziny otwarcia kościoła i ceny w hospederii sprawdź przed wyjazdem.

Źródła: www.turismodelarioja.es/articulo/monasterio-d..., es.wikipedia.org/wiki/Monasterio_de_Valvanera, nuevecuatrouno.com/2025/10/16/aniversario-pro..., nuevecuatrouno.com/2020/07/14/cesion-monaster...
42.23079, -2.87057 ([wikidata:Q11693418](https://www.wikidata.org/wiki/Q11693418))

D4: Vinuesa → Molina de Aragón

Od Numancji, która oparła się Rzymowi, przez Sorię nad Duero i Medinaceli z rzymskim łukiem, przez wyludnione płaskowyże do Molina de Aragón pod wielkim zamkiem.

Linia trasy: przebieg wariantu lokalnego (bez autostrad) wyznaczony w OpenRouteService – szacunkowo, bez planera tras. Brązowa przerywana – wariant szuter (widoczna tam, gdzie odbiega od asfaltu).

Region: Castilla y León (Kastylia i León) – opis w rozdziale „D1: Panes → Aguilar de Campoo”.

Castilla-La Mancha (Kastylia-La Mancha)

Fot. Fedoce1 (Fernando Domínguez Cerejido), [CC BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Stolica	Toledo; na trasie Cuenca, stolica prowincji (ok. 54 tys., 2025)
Powierzchnia	79 409 km², 5 prowincji; prowincja Cuenca 17 141 km²
Ludność	ok. 2,13 mln (2025); prowincja Cuenca ok. 200 tys., niecałe 12 osób na km²
Święta	31 maja – Dzień Kastylii-La Manchy; w Cuenca San Mateo, 18–21 września
UNESCO	Cuenca, stare miasto z wąwozami Júcar i Huécar (1996)
Klimat	kontynentalny; latem na równinie często ponad 35 °C, w górach Cuenki chłodne noce

O REGIONIE

Kastylia-La Mancha to region administracyjny utworzony w 1982 r. z południowej części dawnej Nowej Kastylii, bez Madrytu, za to z Albacete, które wcześniej należało do Murcji. Jest trzecim co do wielkości regionem Hiszpanii, a większość zajmuje płaska Meseta z La Manchą; nazwa pochodzi najpewniej z arabskiego i według najpopularniejszej teorii znaczy „ziemia bez wody”. Trasa przecina tylko jej północno-wschodni róg, prowincję Cuenca, więc ten opis skupia się na niej: na Serranía de Cuenca, czyli górach Iberyjskich na wschodzie prowincji, i na samym mieście. Równina La Manchy pojawia się tylko w wariancie do Belmonte.

Serranía to kraina wapienia, który woda przez miliony lat rozpuszczała i rzeźbiła. Rzeki wcięły się w nią głębokimi wąwozami (hoces), w lasach otwierają się okrągłe zapadliska, torcas, a w Ciudad Encantada, na ok. 1500 m, z dna morza sprzed ok. 90 mln lat zostały skalne grzyby, łuki i „okręty”, chronione od 11 czerwca 1929 r. Najwyższa jest La Mogorrita (1864 m). Rodzą się tu rzeki płynące w dwie strony: Júcar do Morza Śródziemnego, Cuervo i Escabas do Tagu i Atlantyku. Lasy sosnowe dawały kiedyś pracę gancheros, flisakom, którzy od XVI w. do lat 40. XX w. spławiali pnie Tagiem aż do tartaków w Aranjuez, sterując nimi długimi drągami z hakiem; od 2021 r. ich rzemiosło jest chronione jako dziedzictwo niematerialne. Od 2007 r. część gór jest parkiem przyrodniczym.

Cuenca wyrosła z muzułmańskiej twierdzy Kunka, istniejącej już w 784 r., na skalnym grzbiecie między wąwozami Júcar i Huécar. Alfons VIII Kastylijski oblegał ją od 6 stycznia 1177 r. i wszedł do miasta 21 września, w dzień św. Mateusza; stąd wrześniowe święto San Mateo. Katedra, zaczęta jeszcze w XII w., należy do najwcześniejszych budowli gotyckich w Hiszpanii, a nad przepaścią Huécar stoją co najmniej od XV w. Casas Colgadas, „wiszące domy”. W dwóch z nich Fernando Zóbel otworzył w 1966 r. Muzeum Hiszpańskiej Sztuki Abstrakcyjnej. Dziś prowincja zmaga się z pustką: ma ok. 200 tys. mieszkańców, a 74 z 238 gmin liczy mniej niż 100 osób.

Resztę regionu świat zna z jednej książki. W 1605 r. Miguel de Cervantes wydał pierwszą część „Don Kichota”, która zaczyna się od słów „En un lugar de la Mancha, de cuyo nombre no quiero acordarme...” („W pewnej wsi La Manchy, której nazwy nie chcę pamiętać...”), a w rozdziale ósmym rycerz z La Manchy szarżuje na wiatraki. Na równinie rośnie dziś mniej więcej połowa hiszpańskich winnic, a z mleka owiec rasy manchego robi się słynny ser manchego.

Ciudad Encantada: Tormo Alto, wapienny „grzyb” z dawnego dna morza Fot. MottaW, [CC-BY-SA 4.0, Wikimedia Commons](#)

KUCHNIA I ZWYCZAJE

- Morteruelo: gęsta pasta z dziczyzny, przede wszystkim kuropatwy; ajoarriero, danie z dorsza i czosnku, najlepiej z Las Pedroñeras; zarajos z jagnięciny.
- Alajú, słodycz arabskiego pochodzenia z miodu, migdałów i okruszków chleba, i resolí, likier z wódki, kawy, cynamonu i skórki pomarańczy.
- Queso manchego (chroniona nazwa od 1996 r.): ser tylko z mleka owiec rasy manchega, z jodełką na boku po dawnej formie z esparto i „kwiatem” odcisniętym na obu płaskich stronach.
- Wielki Tydzień w Cuenca, ze słynną procesją Camino del Calvario, zwaną Las Turbas, i Tydzień Muzyki Religijnej, oba o międzynarodowym znaczeniu turystycznym [daty w 2028 r. do sprawdzenia]. Pod koniec lata wioski nad górnym Tagiem urządzają Fiesta Ganchera z pokazem spławiania drewna [termin do sprawdzenia].

CO WIDĄĆ Z SIODŁA

- Wąwóz Júcar: z Cuenki do Villalba de la Sierra droga CM-2105 biegnie kanionem rzeki, a przy niej, tuż przy Villalbie, 150 m od małego parkingu, jest Ventano del Diablo, grotta-okno w skale ok. 200 m nad rzeką.
- Wapienne płaskowyże porośnięte sosnami, z gołymi, popękkanymi skałami i lejami krasowymi.
- Przy wjeździe do Cuenki domy przyklejone do krawędzi skały nad Huécarem, a pod nimi rzeka w głębokim wąwozie.
- W wariantcie do Belmonte: płaska, płowa równina La Manchya, winnice i rzędy białych wiatraków na grzbietach wzgórz.

Źródła: es.wikipedia.org/wiki/Castilla-La_Mancha, es.wikipedia.org/wiki/Provincia_de_Cuenca, [es.wikipedia.org/wiki/Cuenca_\(España\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Cuenca_(España)), es.wikipedia.org/wiki/Serranía_de_Cuenca, es.wikipedia.org/wiki/Ciudad_Encantada, es.wikipedia.org/wiki/Don_Quijote_de_la_Mancha, es.wikipedia.org/wiki/Queso_manchego, www.agronewscastillayleon.com/la-superficie-d-..., en.wikipedia.org/wiki/1983_Castilian-

PLAN DNI

Dzień	Trasa	Km	Nocleg
D4	Vinuesa → Numancja → Soria → Medinaceli → Molina de Aragón	~216 bez autostrad, ~203 najszybciej (ORS, szacunkowo); wariant szuter ~221, z tego ok. 41 km szutru według OSM (Vinuesa – Numancja, płaskowyż Sorii do Medinaceli)	Molina de Aragón

ZANIM RUSZYSZ

- **Szuter (wariant szuter):** ok. 41 km dróg gruntowych: z Vinuesy do Numancji drogami polnymi zamiast N-234, którą jeździ ok. 3650 pojazdów na dobę, w tym dużo ciężarówek z drewnem (parlament Kastylii i León, 2024), i z Sorii na południe przez pusty płaskowyż do Medinaceli (Camino de Almazán), z dala od N-111 i A-15. Obok biegnie Cañada Real Soriana Oriental – droga pasterska, którą pojazdy nierolnicze mogą jechać tylko za zgodą (ustawa 3/1995, art. 16.1): trzymaj się śladu, nie zjeżdżaj na cañadę. Stan danych OSM 2026-10.
- **Asfaltem:** wariant najszybszy jedzie z Sorii do Medinaceli ok. 75 km autostradą A-15; wariant lokalny omija większość, ale ok. 19 km zostaje (objazd byłby dużo dłuższy).
- **Laguna Negra (opcja z Vinuesy):** jezioro polodowcowe pod Urbiónem, ok. 18 km od Vinuesy; latem dojazd ostatnim odcinkiem bywa ograniczony do autobusu [zasady na sezon do sprawdzenia].

PO DRODZE

- **Numancja i Soria:** wzgórze celtyberyjskiego miasta zdobytego przez Scypiona w 133 r. p.n.e. (karta miejsca), a w Sorii romański krużganek San Juan de Duero nad rzeką i ślady Antonia Machado, który uczył tu francuskiego w latach 1907-1912.
- **Almazán i Medinaceli:** Almazán z murami nad Duero; Medinaceli na wzgórzu nad doliną Jalón z jedynym w Hiszpanii rzymskim łukiem o trzech przejściach.
- **Pusta Hiszpania:** za Medinaceli płaskowyż Señorío de Molina, jedna z najsłabiej zaludnionych krain Europy; Molina de Aragón wita wielkim zamkiem z murami i wieżami nad rzeką Gallo.

Numancia

Fot. Txo, [Public domain, Wikimedia Commons](#)

Typ	celtyberyjskie, rzymskie
Czas	1,5 h
Wstęp	płatny [do sprawdzenia]
Oblężenie	134–133 r. p.n.e.
Wał obłężniczy	ok. 9 km, 7 obozów
Pomnik narodowy	od 1882 r.

Tak wielkie było umiłowanie wolności i męstwa w tym barbarzyńskim i małym mieście.

W czasie pokoju było ich bowiem około ośmiu tysięcy,
a ileż i jakich rzeczy dokonali przeciw Rzymianom,
jakie układy zawarli z nimi na równych prawach, choć z nikim innym
Rzymianie nie zgodzili się takich zawrzeć,
i jak często wyzywali do bitwy ostatniego wodza, który oblegał ich z
sześćdziesięcioma tysiącami.

On jednak okazał się lepszym od nich wodzem: nie siedł wręcz na dzikie
bestie,

lecz ujarzmił ich głodem, złem, z którym nie można walczyć.

Tylko tak dało się wziąć Numantyjczyków i tylko tak zostali wzięci.

— Appian, „Wojny iberyjskie” 97 · przekład własny · [tekst oryginalny](#)

τοσούδε ἔρωσ ἐλευθερίας καὶ ἀνδραγαθίας ἦν ἐν πόλει βαρβάρῳ τε καὶ σμικρᾷ.

ἐς γὰρ ὀκτακισχιλίουσ ἐπ’ εἰρήνης γενόμενοι

οἶα μὲν καὶ ὅσα Ῥωμαίους ἔδρασαν,

οἷας δὲ συνθήκας αὐτοῖς ἔθεντο ἐπὶ ἴσῃ καὶ ὁμοίᾳ, οὐδέσι ταῦτα συνθέσθαι Ῥωμαίων ὑποστάντων,

οἷον δ’ ὄντα τὸν τελευταῖον στρατηγόν, ἐξ μυριάσιν αὐτοῦσ περικαθήμενον, προκαλέσαντο πολλάκις

ἐς μάχην.

ὁ δὲ ἦν ἄρα στρατηγικώτερος αὐτῶν, ἐς χεῖρας οὐκ ἰὼν θηρίοις,

ἀλλὰ τῷ λιμῷ σφᾶς κατεργαζόμενος, ἀμάχῳ κακῷ,

ὃ δὲ καὶ μόνῳ ληφθῆναι τε δυνατόν ἦν ἄρα Νομαντίνους, καὶ ἐλήφθησαν μόνῳ.

Najpierw ci, którzy chcieli, odebrali sobie życie, każdy w inny sposób. Pozostali wyszli trzeciego dnia na wyznaczone miejsce, straszni do oglądania i zupełnie dziwni z wyglądu.

Ciała mieli nieumyte, pełne włosów, paznokci i brudu, cuchnęli okropnie, a odzież, która na nich wisiała, była brudna i cuchnęła nie mniej.

Wrogom wydawali się przez to godni litości, ale budzili strach spojrzeniem: wciąż bowiem patrzyli na nich z gniewem, bólem, udręką i świadomością, że zjadali się nawzajem.

Scypion wybrał spośród nich pięćdziesięciu do triumfu, resztę sprzedał, a miasto zrównał z ziemią.

— Appian, „Wojny iberyjskie” 97–98 · przekład własny · tekst oryginalny

οἱ δὲ πρῶτα μὲν αὐτοῦς, οἱ βουλόμενοι, διεχρώντο, ἕτερος ἑτέρως·

οἱ λοιποὶ δ' ἐξήσαν τρίτης ἡμέρας ἐς τὸ δεδομένον χωρίον, δυσόρατοί τε καὶ ἀλλόκοτοί πάμπαν ὀφθῆναι,

οἷς τὰ μὲν σώματα ἦν ἀκάθαρτα καὶ τριχῶν καὶ ὀνύχων καὶ ῥύπου μεστά, ὠδῶδεσαν δὲ χαλεπώτατον, καὶ ἐσθῆς αὐτοῖς ἐπέκειτο πινάρᾳ καὶ ἦδε καὶ οὐχ ἦσσαν δυσώδης.

ἐφάινοντο δὲ τοῖς πολέμοις ἐλεεινοὶ μὲν ἀπὸ τῶνδε, φοβεροὶ δ' ἀπὸ τῶν βλεμμάτων·

ἔτι γὰρ αὐτοῦς ἐνέωρων ἕκ τε ὀργῆς καὶ λύπης καὶ πόνου καὶ συνειδότος ἀλληλοφαγίας.

ἐπιλεξάμενος δ' αὐτῶν πεντήκοντα ὁ Σκιπίων ἐς θρίαμβον, τοὺς λοιποὺς ἀπέδοτο, καὶ τὴν πόλιν κατέσκαψε.

RYS HISTORYCZNY

Na wzgórzu Cerro de la Muela nad ujściem Merdancha do Duero stało celtyberyjskie miasto Arewaków, które przez dwadzieścia lat upokarżało Rzym. Wojna numantyjska zaczęła się w 153 r. p.n.e., gdy Numantyjczycy pomogli sąsiedniej Segedzie przeciw armii Fulwiusza Nobiliora. Kolejni rzymscy wodzowie przegrywali bitwy albo zawierali upokarzające rozejmy, które senat potem zrywał. W końcu Rzym wysłał swojego najlepszego generała, Scypiona Emiliana (185–129 p.n.e.), który w 146 r. p.n.e. zdobył i zburzył Kartaginę. Był też miłośnikiem kultury greckiej: wokół niego skupiało się grono uczonych i pisarzy, m.in. historyk Polibiusz, filozof Panajtios i komediopisarz Terencjusz, a Cyceron uczynił go bohaterem dialogu „O państwie”. Polibiusz towarzyszył mu najpewniej także pod Numancją.

Scypion nie szturmował. W 134 r. p.n.e. otoczył miasto pierścieniem siedmiu obozów połączonych murem i fosą długości ok. 9 km, z wieżami, a nawet zaporą na rzece. Przeciw ok. 2500 obrońcom stało ponad 60 tys. żołnierzy. Po kilkunastu miesiącach głodu, latem 133 r. p.n.e., mieszkańcy, którzy jeszcze żyli, wybrali śmierć zamiast niewoli i podpalili miasto. Tak opowiadają to późniejsi autorzy rzymscy, Florus i Orozjusz; Appian pisze, że część obrońców odebrała sobie życie, a reszta się

poddała, a miasto zburzył sam Scypion. Ocalałych sprzedano w niewolę. Od tamtej pory po hiszpańsku numantino znaczy „broniący się do ostatka”. Miguel de Cervantes (1547–1616), autor „Don Kichota”, napisał ok. 1585 r. o oblężeniu dramat „El cerco de Numancia”, który w epoce romantyzmu podziwiali m.in. Goethe i Schopenhauer, a w czasie wojny z Napoleonem Numancia odżyła jako symbol hiszpańskiego oporu.

Najdokładniejszy opis oblężenia zostawił grecki historyk Appian z Aleksandrii (II w. n.e.). Starożytne źródła zachowały też kilka ciekawostek o mieszkańcach: myli się podobno we własnym moczu, a z pszenicy warzyli piwo zwane caelia. Miejsce odnalazł w 1860 r. inżynier Eduardo Saavedra, a niemiecki archeolog Adolf Schulten zmapował rzymskie obozy oblężnicze. Na ruinach powstało potem rzymskie miasteczko, którego ulice widać dziś najlepiej.

NA MIEJSCU

- Spacer po wzgórzu: ulice rzymskiego miasteczka i fundamenty domów.
- Zrekonstruowane domy celtyberyjski i rzymski.
- Obelisk z 1886 r. i widok na pierścień wzgórz, na których stały obozy Scypiona.
- Muzeum Numantyjskie w Sorii ze znaleziskami, w tym ceramiką z malowanymi scenami.

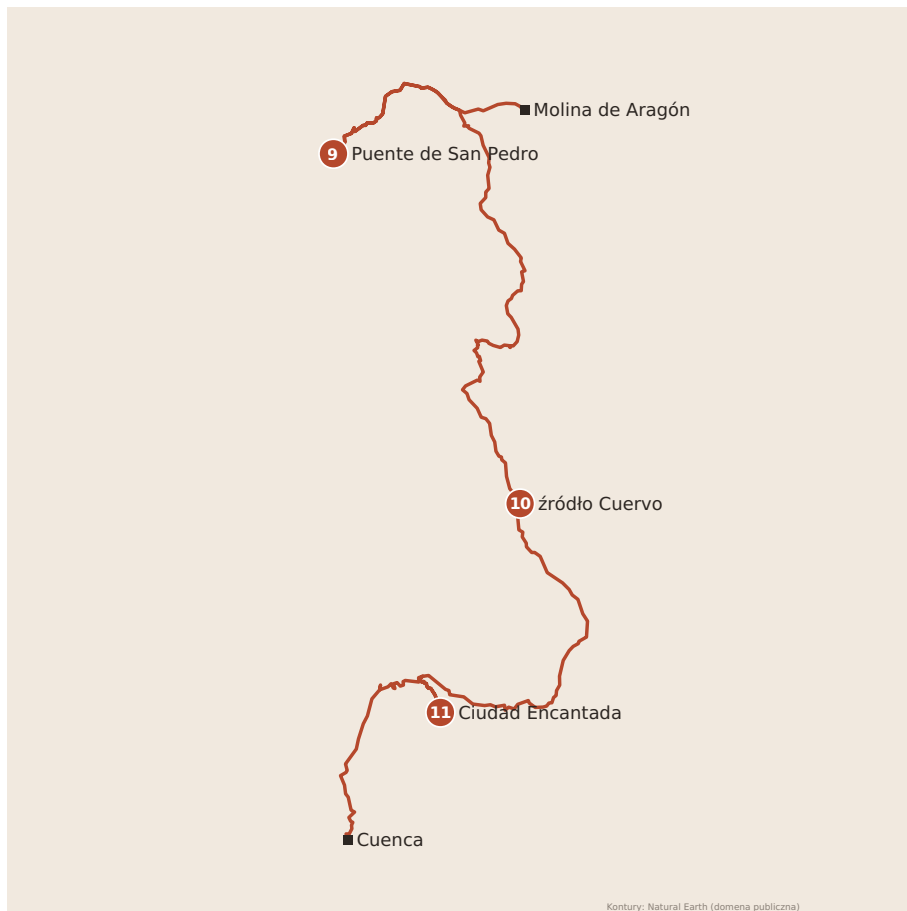
Praktycznie

- Wariant przez Sorię, +1 dzień.
- Rekonstrukcje domów celtyberyjskiego i rzymskiego na stanowisku.
- Ok. 7 km na północ od Sorii, przy wsi Garray.

Źródła: es.wikipedia.org/wiki/Numancia, scaife.perseus.org/reader/urn:cts:greekLit:tl..., en.wikipedia.org/wiki/Scipio_Aemilianus, en.wikipedia.org/wiki/Polybius, es.wikipedia.org/wiki/El_cerco_de_Numancia
41.80939, -2.44445 ([wikidata:Q623407](https://www.wikidata.org/wiki/Q623407))

D5: Molina de Aragón → Cuenca

Wąwozami Tagu w parku Alto Tajo, przez sosnowe lasy Serranii do źródła rzeki Cuervo, do skalnych labiryntów Ciudad Encantada i wąwozem Júcaru do Cuenki z domami wiszącymi nad przepaścią.

Linia trasy: przebieg wariantu najszybszego wyznaczony w OpenRouteService – szacunkowo, bez planera tras.

Region: [Castilla-La Mancha \(Kastylija-La Mancha\)](#) – opis w rozdziale „D4: Vinuesa → Molina de Aragón”.

Serranía de Cuenca: Hoz del Júcar, Ventano del Diablo i Uña (CM-2105)

Drogi	CM-2105
Długość	ok. 58 km Cuenca – Huélamo, z tego ok. 24 km Cuenca – Ventano del Diablo i ok. 11 km Ventano – Uña (OSRM, szacunkowo)
Charakter	kanion, serpentyny
Sezon	przez cały rok; zimą w górnej części śnieg i gołoledź [do sprawdzenia]
Park przyrodniczy	Serranía de Cuenca, od 2007 r., ok. 73,7 tys. ha
Wąwóz Uña - Villalba	ok. 11 km, ściany do ok. 200 m, rzeka opada o ok. 150 m
Ventano del Diablo	skalne okno nad kanionem Júcaru, tuż przy drodze
Elektrownia	Salto de Villalba, otwarta w 1926 r. przez Alfonsa XIII

NA DRODZE

- **Cuenca - Villalba de la Sierra (ok. 20 km):** droga w dnie wąwozu wzdłuż rzeki, łagodne łuki pod wapiennymi ścianami; latem i w weekendy ruch do kąpielisk na Júcarze.
- **Villalba - Ventano del Diablo - Uña (ok. 14 km):** najciaśniejszy odcinek, droga wspina się na krawędź kanionu. Przy km 22-23 linia ciągła utrudnia zawracanie do zatoczek nad kanionem; najłatwiej zawrócić przy Ventano (stan na 2026-10, źródło: Guía Repsol).
- **Uña - Huélamo (ok. 23 km):** pusta droga górną doliną Júcaru, sosnowe lasy, mało wiosek i jeszcze mniej samochodów.
- **Zwierzęta:** w parku żyją jelenie, sarny, dziki, muflony i koziorożce iberyjskie; o świcie i o zmierzchu liczą się z nimi na jezdni.
- **Kierunek:** z Cuenki w górę rzeki kanion się zwęża i rośnie, a Ventano wypada po ok. 24 km; szerokość i stan nawierzchni za Uñą [do sprawdzenia].

PLAN DNI

Dzień	Trasa	Km	Nocleg
D5	Molina de Aragón → Corduente → Puente de San Pedro → Peralejos de las Truchas → źródło rzeki Cuervo → Tragacete → Uña → Ciudad Encantada → Villalba de la Sierra → Cuenca	~210 (ORS, szacunkowo), sam asfalt	Cuenca

ZANIM RUSZYSZ

- **Sam asfalt w Alto Tajo:** pista wzdłuż Tagu jest latem w weekendy zamknięta dla pojazdów, parkingi wymagają rezerwacji, a park zakazuje na pistach motocykli enduro (stan na 2026-10, źródło: canondeltajo.es); dzień jedzie asfaltem przez Puente de San Pedro i Peralejos. Czy lekki dual-sport z tablicami to w rozumieniu parku „enduro”, trzeba zapytać w biurze parku [do sprawdzenia].
- **Paliwo:** w Molina de Aragón, potem dopiero w Tragacete i Cuenca [do sprawdzenia]; w Serranii jest zimno rano także w czerwcu.

PO DRODZE

- **Barranco de la Hoz:** za Corduente wąwóz czerwonego piaskowca z sanktuarium Virgen de la Hoz pod skałą.
- **Alto Tajo:** przy Puente de San Pedro Tag łączy się z Gallo w kanionie parku przyrodniczego (karta miejsca); dalej przez sosnowe płaskowyże do Peralejos de las Truchas.
- **Serranía de Cuenca:** źródło rzeki Cuervo z omszałymi kaskadami (karta miejsca), Tragacete, jezioro w Uña i wąwóz Júcaru z punktem widokowym Ventano del Diablo.
- **Ciudad Encantada i Cuenca:** labirynt skał wapiennych wyrzeźbionych przez wodę (karta miejsca), a na koniec Cuenca na skale między Júcarem a Huécarem, z wiszącymi domami i muzeum sztuki abstrakcyjnej, na liście UNESCO od 1996 r.

Alto Tajo: Puente de San Pedro i wąwozy Tagu

Fot. Fofo ., [CC-BY-SA 2.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Typ	kanion, rzeka, przyroda, geologia
Czas	1 godzina na postój; pół dnia z Barranco de la Hoz
Wstęp	bez opłat; od 27 czerwca do 31 sierpnia parkowanie przy pistach nad Tagiem (także przy Puente de San Pedro) tylko z płatną rezerwacją (stan na 2026-10, źródło: canondeltajo.es)
Park przyrody	od 2000 r.; 105 721 ha parku i 68 824 ha strefy ochronnej w prowincjach Guadalajara i Cuenca
Wąwozy	do ok. 200 m głębokości; Hundido de Armallones ok. 25 km od Puente de San Pedro do Ocentejo
Rzeki	Gallo, najdłuższy dopływ górnego Tagu (ponad 80 km), uchodzi pod mostem San Pedro
Klimat	Molina de Aragón: 125 dni z przymrozkiem w roku, rekord $-28,2^{\circ}\text{C}$ (28 stycznia 1952 r.)
Wydarzenia	Fiesta Ganchera z inscenizacją spławu drewna, zwykle ostatni weekend sierpnia, co roku w innej wsi [do sprawdzenia]

O MIEJSCU

Górny Tag (Tajo) zaczyna się w źródle García na 1593 m w Montes Universales, poza parkiem, i przez pierwsze dziesiątki kilometrów płynie w głębokim wcięciu w wapienne płaskowyże (parameras) zbudowane z osadów jury i kredy. Woda rozpuszcza tu skałę od milionów lat: obok kanionów głębokich do ok. 200 m są jaskinie, leje krasowe i źródła. Wąwozy Tagu i jego dopływów uchodzą za jeden z najważniejszych systemów kanionów w Europie i od 2000 r. chroni je Park Przyrody Alto Tajo, ponad 100 tys. ha w Guadalajarze i Cuenca, do tego niemal 70 tys. ha strefy ochronnej. Miejscowi mają przysłowie „Tajo lleva la fama y Oceseca el agua” – sławę ma Tag, a wodę jego dopływ Hoz Seca, pierwszy, który płynie przez cały rok.

Puente de San Pedro, most drogi CM-2015 koło Zaorejas, stoi w miejscu, gdzie do Tagu wpada Gallo, najdłuższy dopływ górnego Tagu (ponad 80 km). Woda spływająca z wapiennych płaskowyżów niesie dużo rozpuszczonego węglanu wapnia, który osiada na mchu i gałęziach jako martwica wapienna (tufa) i buduje progi, kaskady i tarasy. Tufy przy Puente de San Pedro należą do najlepszych przykładów na Półwyspie Iberyjskim: badania wyróżniają trzy okresy ich narastania, dwa w plejstocenie i jeden w holocenie, przedzielone okresami, gdy rzeka wcinała się z powrotem. W dole rzeki zaczyna się Hundido de Armallones, najgłębszy odcinek wąwozu, ciągnący się ok. 25 km aż do Ocentejo; jego powstanie łączy się z wielkim obrywem skalnym w XVI w. [przyczyna do sprawdzenia].

W górę Gallo, koło Corduente i Ventosa, rzeka wycięła Barranco de la Hoz, wąwóz z czerwonych skał porośniętych sosną rodono, zaproponowany przez hiszpańską służbę geologiczną IGME na geostanowisko o znaczeniu światowym. U wejścia do wąwozu stoi romańskie sanktuarium Virgen de la Hoz z XIII w.; według miejscowej legendy figurę Matki Boskiej znalazł w tym miejscu pasterz z Ventosa.

Przez wieki Alto Tajo żyło z pasterstwa, soli i lasu. Od XVI w. do lat 40. XX w. gancheros, flisacy z długimi bosakami, spławiali Tagiem pnie sosen z tutejszych lasów do tartaków w Aranjuez, Toledo i Talavera de la Reina; skończyły to zapory Entrepeñas i Buendía oraz ciężarówki. Ostatni spław opisał José Luis Sampedro w powieści *El río que nos lleva* (1961), sfilmowanej w 1989 r. przez Antonia del Reala w tych samych miejscach.

Od połowy lat 90. pięć wsi nad Tagiem na zmianę urządza Fiesta Ganchera z inscenizacją spławu, od 2008 r. uznaną za święto o regionalnym znaczeniu turystycznym. Od lat 60. region się wyludnia, a w 2005 r. pożar, który zaczął się koło jaskini Cueva de los Casares, spalił ok. 12 tys. ha i zabił jedenastu strażaków leśnych z Cogolludo. W kanionach krążą sępy płowe, orły przednie, orły Bonellego i orzełki włochate, w rzekach żyją wydry i desman pirenejski, a wiosną kwitnie tu największe na Półwyspie skupisko zagrożonej ostróżki *Delphinium fissum sordidum*; chroniona jest też rzadka ćma *Actias isabelae*.

Barranco de la Hoz: czerwone skały wąwozu Gallo, porośnięte sosną. Fot. José Felipe Ortega, [CC BY-SA 2.0, Wikimedia Commons](#)

NA MIEJSCU

- Most San Pedro i ujście Gallo do Tagu: kaskady z tufy (Cascada de la Herrería) i przezroczyście baseny pod mostem.
- Barranco de la Hoz z sanktuarium Virgen de la Hoz i ścieżkami z parkingu na punkty widokowe nad wąwozem.
- Asfaltowa CM-2015 przez parameras i doliny parku: pusta droga z widokami na kaniony.

Praktycznie

- **Dojazd:** sam most leży na asfaltowej CM-2015; do Barranco de la Hoz asfaltem z Corduente albo Molina de Aragón, przy sanktuarium są parkingi. Centrum informacji parku jest w Corduente.
- **Pista del Tajo** (stan na 2026-10, źródło: canondeltajo.es): gruntowe pistry wzdłuż Tagu między Peralejos de las Truchas a Zaorejas (ponad 50 km) są otwarte przez cały rok, z dwoma wyjątkami. Odcinek między miejscami wypoczynku La Falaguera (Zaorejas) i El Vivero (Peñalén) jest zamknięty

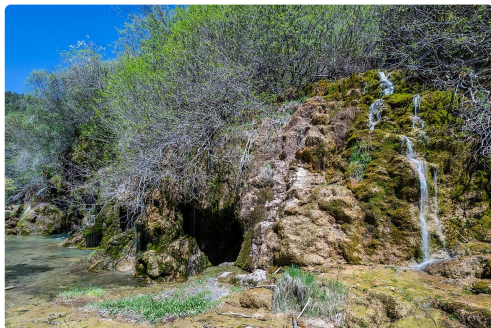
dla pojazdów silnikowych w weekendy lipca i sierpnia oraz w dni wysokiego zagrożenia pożarowego (na innej stronie tego samego serwisu: przez cały lipiec i sierpień). Od 27 czerwca do 31 sierpnia parkować można tylko na wyznaczonych miejscach z płatną rezerwacją (ważną także dla motocykli), w godzinach 7:00–21:00. Na pistach obowiązuje limit 30 km/h, zakaz jazdy poza drogami i zakaz używania klaksonu.

- **Uwaga dla motocykla terenowego:** przepisy parku zakazują motocrossu i jazdy motocyklami trialowymi, enduro i quadami w parku, a rezerwacje parkingu dla takich pojazdów są nieważne poza Puente de San Pedro. Czy zarejestrowany lekki motocykl dual-sport przejedzie legalnie pistą wzdłuż Tagu [do sprawdzenia w dyrekcji parku przed wyjazdem]; bezpiecznie jest zostać na asfalcie i jechać poza lipcem i sierpnem.
- **Paliwo:** według OpenStreetMap najbliższa mała stacja jest w Villanueva de Alcorón (ok. 19 km), pewne stacje w Molina de Aragón (ok. 32 km); w parku stacji nie ma.
- **Pogoda:** zimy bardzo mroźne, deszcz głównie wiosną i jesienią; latem tłoczno przy kąpieliskach i od czerwca do września zakaz rozpalania ognia i gotowania na gazie w lesie.

Źródła: www.canondeltajo.es/normativa-de-uso-publico/, www.canondeltajo.es/reserva-de-aparcamientos/, www.canondeltajo.es/descubre-el-canon-del-tajo/, es.wikipedia.org/wiki/Parque_natural_del_Alto_Tajo, es.wikipedia.org/wiki/Barranco_de_la_Hoz, es.wikipedia.org/wiki/Santuario_de_la_Virgen_..., revistas.um.es/geografia/article/view/45311, www.festivalesdeespana.com/festival/fiesta-ga...

40.79780, -2.15493 ([osm:way/151745416](https://osm.way/151745416))

Nacimiento del Río Cuervo (źródło rzeki Cuervo), Serranía de Cuenca

Fot. Diego Delso, [CC BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Typ	wodospad, geologia, przyroda, szlak
Czas	ok. 1-1,5 h (pętla ok. 1,5 km do kaskad i źródła)
Wstęp	wolny i bezpłatny, bez rezerwacji (stan na 2026-10, źródło: turismocastillalamancha.es); czy parking jest płatny – przewodniki podają sprzeczne informacje [do sprawdzenia]
Wys.	źródło ok. 1470 m; Muela de San Felipe do ok. 1700 m
Skała	trawertyn (toba wapienna) narastający na mchach; masyw z wapieni górnej kredy
Ochrona	Monumento Natural od 30 listopada 1999 r. (Decreto 229/1999), 1709 ha; Natura 2000: Serranía de Cuenca i Alto Tajo
Rzeka	Cuervo → Guadiela → Tag (Ocean Atlantycki)
Kaskady	ok. 300 m od parkingu, źródło ok. 700 m
Najpiękniej	wiosną (najwięcej wody); latem kaskady bywają suche, zimą zamarzają

O MIEJSCU

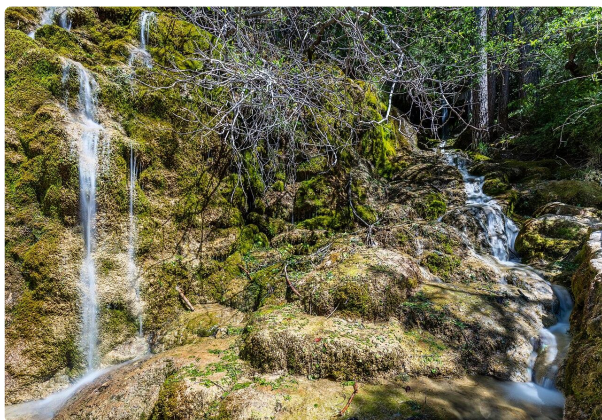
Nad przysiółkami Vega del Codorno wznosi się Muela de San Felipe, rozległa płaska wierzchowina z wapieni górnej kredy, sięgająca ok. 1700 m. To najbardziej deszczowe miejsce prowincji Cuenca, a mimo to na samej muela prawie nie ma płynącej wody: deszcz i śnieg wsiąkają w skałę przez żłobki, leje krasowe, szczeliny i skalne „zaczarowane miasta”,

płyną pod ziemią i wypływają dopiero w źródłach u podnóża masywu. Najważniejsze z nich to źródło Cuervo na zachodnim stoku, na wysokości ok. 1470 m, oraz Ojos de Valdeminguete po stronie Tragacete, gdzie zaczyna się Júcar. Z jednego masywu woda rozchodzi się więc do dwóch mórz: Cuervo wpada do Guadieli, a ta do Tagu i dalej do Atlantyku, Júcar zaś płynie ok. 500 km do Morza Śródziemnego pod Cullerą.

Woda, która przez lata krąży w wapieniu, nasycza się wodorowęglanem wapnia. Gdy wypływa na powierzchnię, traci dwutlenek węgla: pomaga w tym napowietrzanie na progach, fotosynteza roślin i spadek ciśnienia oraz temperatury. Rozpuszczony związek zmienia się wtedy w nierozpuszczalny węglan wapnia, który osiada na mchach, liściach i muszlach drobnych zwierząt i tworzy porowatą skałę zwaną tobą, czyli trawertyn. Całe kaskady pokrywa kożuch mchu z grupy Cratoneurion commutati, który ten proces przyspiesza. Proces trwa nadal: warstwy narastają jedna na drugiej, aż pod własnym ciężarem pękają i się obsuwają, zmieniając kształt kaskad i koryta, po czym rosną nowe progi. Przy podejściu do źródła widać świeże obrywy, a za zasłoną wody kryją się płytkie grotty w tobie.

Źródło ma rytm rzeki śródziemnomorskiej: wiosną, po roztopach, woda spływa po wszystkich progach, latem i w suche lata wiele kaskad zostaje bez wody. Według opisu parku to zjawisko trwa od tysięcy lat i jest potrzebne do życia tego miejsca. Zimą z progów zwisają długie sople, jesienią mieszają się kolory liści. Dominuje bór sosny zwyczajnej o łososiowej korze w górnej części pnia, wyżej rośnie płozący jałowiec sabiński, a w wilgotnych zakątkach przetrwały reliktowe lasy z ostrokrzewem, lipą i klonem, jakie zwykle widuje się dużo dalej na północy. Jest tu także wapienne torfowisko i co najmniej 19 gatunków storczyków, m.in. rzadki dwulistnik muszy. Nad wodą żyją pluszcz i pliszka górska, w rzece pstrąg potokowy, a w borach nocna ćma Graellsia isabellae, zielona z rdzawymi żyłkami i długimi „ogonami” na tylnych skrzydłach. Przyrodnik Mariano de la Paz Graells opisał ją w 1848 r. i nazwał na cześć królowej Izabeli II; nigdzie nie jest tak liczna jak w Serranía de Cuenca, Montes Universales i Sierra de Albarracín.

Obszar o powierzchni 1709 ha ogłoszono pomnikiem przyrody (Monumento Natural) dekretem z 30 listopada 1999 r.; leży między parkami przyrodniczymi Alto Tajo i Serranía de Cuenca i należy do sieci Natura 2000. Niżej Cuervo płynie kanionem obok uzdrowiska Solán de Cabras. Według tradycji nazwa źródła wzięła się od chorych kóz, które zdrowiały po kąpieli w jego wodzie; w 1790 r. Karol IV nadał mu tytuł Real Sitio, a w 1826 r. przyjechał tu Ferdynand VII z królową, licząc na potomka. Dziś Solán de Cabras to znana w całej Hiszpanii marka wody butelkowanej.

Strużki wody na zarośniętych mchem progach trawertynu Fot. Diego Delso, [CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons](#)

NA MIEJSCU

- Sendero del Nacimiento: pętla ok. 1,5 km; kaskady ok. 300 m od parkingu (ten odcinek jest dostępny dla osób z niepełnosprawnością), samo źródło ok. 700 m, wyżej w lesie.
- Sendero de la Turbera: ok. 1,5 km przez wapienne torfowisko, od miejsca ok. 150 m przed źródłem z powrotem do parkingu.
- Sendero del Pinar: znakowany szlak 11 km przez bór z widokami, dostępny z Sendero de la Turbera.
- Centrum interpretacji Casa de la Herrería w Vega del Codorno (godziny otwarcia [do sprawdzenia]).

Praktycznie

- Dojazd asfaltową drogą regionalną CM-2106 (Beteta – Vega del Codorno – Tragacete); parking przy samej drodze, od niego do kaskad idzie się kilka minut ścieżką (OSM, stan na 2026-10). Z Cuenca to ok. 76 km przez Buenache de la Sierra i Tragacete.

- Paliwo: stacja w Tragacete, ok. 10–15 km na południe (OSM, stan na 2026-10); między Alto Tajo a Tragacete stacji jest niewiele, więc warto zatankować wcześniej.
- Wstęp wolny i bezpłatny, bez rezerwacji i limitu wejść (stan na 2026-10, źródła: turismocastillalamancha.es, lamaletainquieta.com). Czy parking jest płatny, źródła się różnią: część przewodników pisze o symbolicznej opłacie, inne o parkingu bezpłatnym [do sprawdzenia]. W weekendy i święta wiosną i jesienią parking szybko się zapełnia (siguiendolasenda.es).
- Miejsce bywa zamykane ze względów bezpieczeństwa: od 11 do 22 maja 2026 r. z powodu wycinki połamanych przez wichurę topoli przy parkingu (eldiario.es). Po silnym wietrze albo śniegu warto zadzwonić do parku [do sprawdzenia przed wyjazdem].
- Zakaz kąpieli, łowienia, rozpalania ognia i biwakowania na dziko; barierki tylko wyznaczają ścieżkę, a na kaskady nie wolno wchodzić, bo toba się kruszy.
- Wysokość ok. 1500 m: nawet w maju bywa chłodno, a zimą CM-2106 może być zasypana.

Źródła: es.wikipedia.org/wiki/Nacimiento_del_r%C3%ADo_Cuervo, visitacuenca.es/sites/cuenca/files/rio_cuervo_0.pdf, www.turismocastillalamancha.es/es/naturaleza/..., www.miteco.gob.es/en/agua/temas/delimitacion-..., es.wikipedia.org/wiki/R%C3%ADo_J%C3%BAcar, es.wikipedia.org/wiki/Graellsia_isabellae, es.wikipedia.org/wiki/Sol%C3%A1n_de_Cabras, www.eldiario.es/castilla-la-mancha/cuenca/vis..., siguiendolasenda.es/nacimiento-del-rio-cuervo/, lamaletainquieta.com/nacimiento-rio-cuervo/, www.openstreetmap.org/way/312005250 40.42750, -1.89525 ([osm:way/312005250](https://www.openstreetmap.org/way/312005250))

Ciudad Encantada (Zaczarowane Miasto), Serranía de Cuenca

Fot. Xauxa Håkan Svensson, [CC-BY-SA 3.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Typ	geologia, skalne miasto, przyroda, szlak
Czas	ok. 1,5 h
Wstęp	7 €, ulgowy 6 €, bilety tylko w kasie, bez rezerwacji (stan na 2026-10, źródło: ciudadencantada.es) [sprawdzić ponownie przed wyjazdem]
Wys.	ok. 1500 m
Skala	wapienie i dolomity z kredy, ok. 90 mln lat
Ochrona	Sitio Natural de Interés Nacional od 11 czerwca 1929 r.; od 2007 r. w Parku Przyrodniczym Serranía de Cuenca
Ścieżka	pętla ok. 3 km, ok. 1,5 h
Na ekranie	m.in. „Conan Barbarzyńca” (1982)

O MIEJSCU

Ciudad Encantada, „Zaczarowane Miasto”, to labirynt skał na wysokości ok. 1500 m, schowany w sosnowym lesie Serranía de Cuenca, niedaleko wsi Valdecabras, ok. 25–30 km od Cuenki. Ok. 90 mln lat temu, w kredzie, było tu płytkie dno morza Tetydy. Z wapiennych szkieletów i muszelek drobnych organizmów osadzał się węglan wapnia, który z czasem stwardniał w warstwy wapieni i dolomitów. Pod koniec kredy morze się cofnęło, a w czasie fałdowania alpejskiego płyta skalna została wyniesiona i popękała w siatkę szczelin. Woda deszczowa z rozpuszczonym dwutlenkiem węgla zaczęła poszerzać je od środka: rozpuszczała skałę, drążyła podziemne korytarze, a gdy ich stropy się zapadały, zostawały między nimi pojedyncze bloki. Tak powstały skalne „ulice”, „place” i „domy”, od których miejsce wzięło nazwę.

Najbardziej charakterystyczne są grzyby. Twardszy dolomit nie był rozłożony w skałę równo, a warstwy o różnej odporności wietrzeją w różnym tempie: miękka podstawa kruszy się szybciej, a twarda płyta nad nią zostaje jako szeroki kapelusz. Najsłynniejszy grzyb, Tormo Alto, stoi zaraz przy wejściu i jest symbolem całego miejsca. Dalej ścieżka prowadzi przez formy, którym nadano nazwy od tego, co przypominają: Los Barcos, rząd skał podciętych u dołu jak dzioby okrętów, El Perro (Pies), Cara de Hombre (Twarz Mężczyzny), skalny łuk Puente Romano, Mar de Piedra (Kamienne Morze), Los Osos (Niedźwiedzie), La Tortuga (Żółw) czy „Walka słonia z krokodylem”. Jedna z grup nosi imię kochanków z Teruelu, bohaterów legendy z tego miasta. Według podania, którego żadne źródło nie potwierdza, pod Tormo Alto miano spalić ciało Wiriatusa, wodza Luzytanów walczącego z Rzymianami.

Ciudad Encantada objęto ochroną wcześniej: 11 czerwca 1929 r. ogłoszono ją Sitio Natural de Interés Nacional, „miejscem przyrodniczym znaczenia narodowego”, w tym samym roku co El Torcal pod Antequerą. Od 2007 r. leży w granicach Parku Przyrodniczego Serranía de Cuenca, w strefie ochrony priorytetowej. Mimo to teren jest prywatną posiadłością, a zwiedza się go za opłatą, po wyznaczonej ścieżce. W szczelinach rosną jałowce i ostrokrzewy, a w lesie można trafić na jelenia, lisa, kunę i dużą jaszczurkę perlową.

Skały od dawna działają na wyobraźnię. Rysunek Ciudad Encantada opublikowano już w 1886 r., a Federico García Lorca napisał w 1935 r. sonet „El poeta pregunta a su amor por la Ciudad Encantada de Cuenca” („Poeta pyta swoją miłość o Zaczarowane Miasto w Cuenca”). Filmowcy kręcili tu przygody w nieistniejących krainach: wśród tych skał Conan (Arnold Schwarzenegger) spotyka czarownicę i Subotaia w „Conanie Barbarzyńcy” (zdjęcia od 1981 r., premiera 1982 r.), a wcześniej powstawały tu sceny m.in. „Kolosa z Rodos” i „Doliny Gwangi” (1969).

Los Barcos: rząd skał podciętych u dołu jak dzioby okrętów, w głębi kolejny skalny grzyb Fot. Esteban Javier Millan Rivas, [CC BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Puente Romano: skalny łuk, który z „rzymskim mostem” ma wspólną tylko nazwę Fot. Esteban Javier Millan Rivas, [CC BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

NA MIEJSKU

- Jednokierunkowa pętla ok. 3 km (ok. 1,5 h) po oznaczonej ścieżce, z której nie wolno zbaczać: Tormo Alto przy wejściu, Los Barcos, El Perro, Puente Romano, Mar de Piedra, Los Osos i Los Amantes de Teruel.
- Mirador de Uña: ok. 1,5 km leśną drogą od parkingu, widok na dolinę Júcaru, lagunę i zalew przy wsi Uña [oznakowanie i dojście do sprawdzenia].
- Ventano del Diablo przy CM-2105 nad wąwozem Júcaru: ok. 150 m od małego parkingu przy drodze do skalnego „okna” nad przepaścią, bez opłat (stan na 2026-10, źródło: escapadarural.com); od skrzyżowania z CM-2104 ok. 7 km tam i z powrotem.

- Darmowa alternatywa: Los Callejones de Las Majadas, skalne uliczki ok. 10 km w linii prostej na północ, krótka pętla ok. 1 h od parkingu ok. 3 km za wsią Las Majadas [dojazd i zasady wstępu do sprawdzenia].

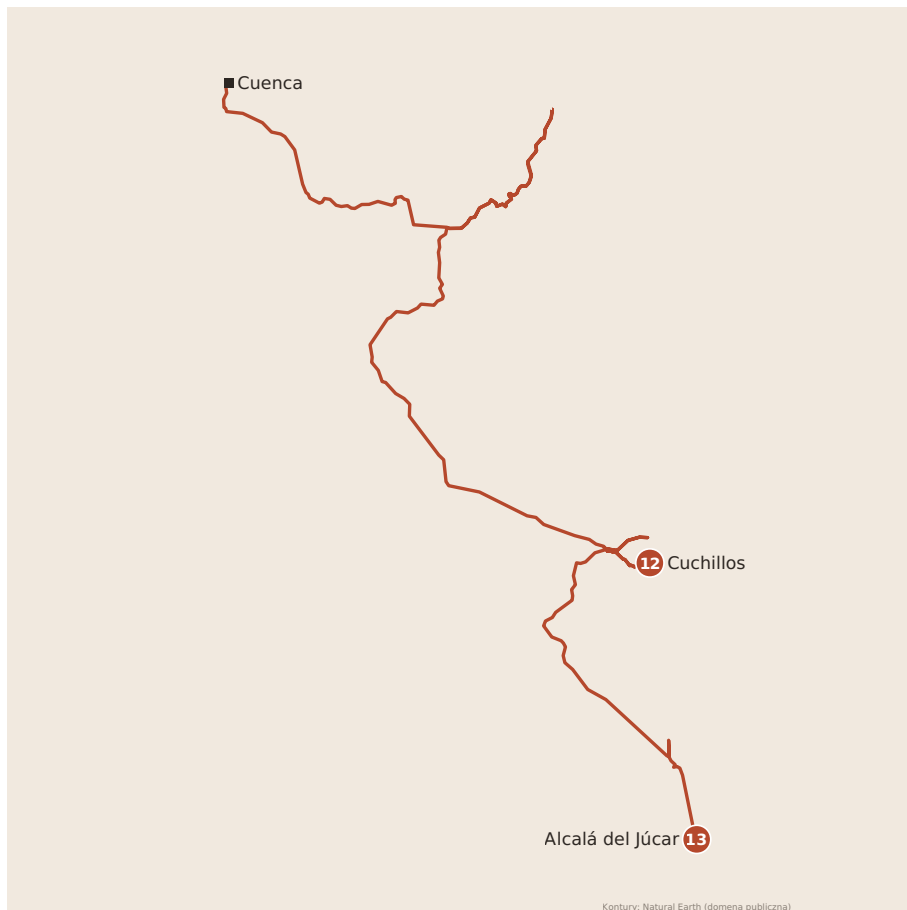
Praktycznie

- Otwarte codziennie od 10:00. Od 15 czerwca do 16 sierpnia kasa czynna do 19:30, a teren do 21:00; od 17 sierpnia kasa do 19:00. Godziny mogą się zmienić przy złej pogodzie (stan na 2026-10, rozkład na 2026 r., źródło: ciudadencantada.es) [sprawdzić ponownie przed wyjazdem].
- Bilety tylko w kasie. Strona uprzedza, że płatność kartą nie zawsze działa przez słaby zasięg, więc warto mieć gotówkę.
- Duży bezpłatny parking przy wejściu, obok bar, restauracja i hostel; osobnych miejsc dla motocykli strona nie podaje [do sprawdzenia].
- Ścieżka biegnie w większości w sosnowym lesie, ale latem trzeba mieć własną wodę. Nie nadaje się dla wózków. W lipcu najlepiej przyjechać rano, przed upałem.

Źródła: es.wikipedia.org/wiki/Ciudad_Encantada, en.wikipedia.org/wiki/Ciudad_Encantada, www.ciudadencantada.es/es/horarios, www.ciudadencantada.es/es/tarifas, www.spain.info/es/lugares-interes/ciudad-encantada/, es.wikipedia.org/wiki/Parque_natural_de_la_Se..., [en.wikipedia.org/wiki/Conan_the_Barbarian_\(1982_film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Conan_the_Barbarian_(1982_film)), www.escapadarural.com/blog/mirador-ventano-de..., www.escapadarural.com/blog/ruta-callejones-de...
40.20649, -2.00608 (osm.node/387217908)

D6: Cuenca → Alcalá del Júcar

Przez Serranía Baja do zapory Contreras i kwarcytowych ostrzy nad Cabrielem, a potem przez płaskowyż La Manchy do Alcalá del Júcar, miasteczka wykutego w ścianie wąwozu.

Linia trasy: przebieg wariantu najszybszego wyznaczony w OpenRouteService – szacunkowo, bez planera tras.

Region: [Castilla-La Mancha \(Kastylija-La Mancha\)](#) – opis w rozdziale „D4: Vinuesa → Molina de Aragón”.

Comunitat Valenciana (Wspólnota Walencka)

Fot. Kriegerkalle, [Public domain](#), [Wikimedia Commons](#)

Stolica	Walencja (València)
Powierzchnia	23 255 km ² , 3 prowincje: Alicante, Castellón, Walencja
Ludność	ok. 5,4 mln (2025)
Języki	walencki i hiszpański, oba urzędowe; po walencku mówi ok. połowa mieszkańców (2021)
Święta	9 października – Dzień Wspólnoty (zdobycie Walencji w 1238 r.); Fallas 15–19 marca
UNESCO	giełda jedwabiu w Walencji (1996), gaj palmowy w Elche (2000), Misteri d'Elx (2001), Fallas (2016)

O REGIONIE

Wspólnota Walencka to długi pas wybrzeża od delty Ebro po Murcję. Przy morzu ciągnie się płaska, żyzna równina z mułu rzek: horta, czyli ogrody warzywne, sady pomarańczowe i pola ryżowe wokół laguny Albufera. Kilkadziesiąt kilometrów w głąb lądu wyrastają góry na granicy z Aragonią i Kastylią: na północy Maestrat i Els Ports z Morellą, na zachodzie Serranos z Chelvą, a na południu, wokół Alicante i Elche, klimat staje się półpustynny. Z gór spływają barrancos, koryta suche przez większość roku. 29 października 2024 r. po ulewie barranco del Poyo zalało przedmieścia Walencji i powódź zabiła w regionie 229 osób; po wcześniejszej, z 1957 r., przełożono koryto Turii poza miasto, a w starym urządzono park.

Iberowie zostawili tu Damę z Elche, kamienne popiersie z V-IV w. p.n.e., odkopane 4 sierpnia 1897 r. na wzgórzu L'Alcúdia. Rzymianie założyli Walencję w 138 r. p.n.e. W czerwcu 1094 r., po 19 miesiącach oblężenia,

zdobył ją Cyd i rządził nią aż do śmierci w 1099 r.; wdowa Jimena utrzymała miasto do 1102 r., po czym chrześcijanie je spalili i opuścili. Na stałe zdobył Walencję 9 października 1238 r. Jakub I Aragoński. Utworzył osobne królestwo w Koronie Aragońskiej, z własnymi prawami, Furs, ogłoszonymi uroczyscie w 1261 r. W XV w. przeżyło złoty wiek literatury: wtedy Walencjanin Joanot Martorell napisał rycerski romans „Tirant lo Blanc”. Dwa ciosy przyszły później: w 1609 r. wygnano ok. 120 tys. moriskosów, potomków muzułmanów, czyli mniej więcej jedną trzecią mieszkańców, a po bitwie pod Almansą (25 kwietnia 1707 r.) Filip V Burbon zniósł Furs. Xàtivę, która stawiała mu opór, kazał spalić; w tamtejszym muzeum jego portret wisi od 1940 r. do góry nogami.

Walencki to według Akademii Języka Walenckiego (orzeczenie z 2005 r.) ten sam język, którym mówi się w Katalonii i na Balearach. Rozumie go ok. 76% mieszkańców, mówić potrafi ok. 51% (2021). Pas w głębi lądu, ok. ćwierci terytorium, od wieków mówi po hiszpańsku: m.in. Rincón de Ademuz, Serranos i Alto Palancia, a od zarazy z 1648 r. także Vega Baja z Torreviją. Na trasie słyszać więc na zmianę jeden i drugi język: w Elche, Morelli i Peñíscoli walencki, w Torrevieji, Chelvie i Ademuz hiszpański.

Region to czwarta gospodarka Hiszpanii. Daje ok. połowy hiszpańskich cytrusów, a Hiszpania jest największym na świecie eksporterem świeżych cytrusów. W prowincji Castellón, wokół Vila-real, Onda i l'Alcora, powstaje ponad 90% hiszpańskich płytek ceramicznych. Na wybrzeżu Costa Blanca i Costa del Azahar żyje się z turystyki.

Palmy przy drodze między sadami pomarańczowymi (1977 r.) Fot. LBM1948, [CC BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

KUCHNIA I ZWYCZAJE

- Paella valenciana: ryż z kurczakiem, królikiem, zieloną fasolką (bajoqueta), fasolą garrofó i szafranem, gotowany na ogniu w płaskiej patelni, od której danie wzięło nazwę (paella to po walencu patelnia). Narodziła się wśród pól ryżowych nad Albuferą, a najlepsza jest przypieczona warstwa z dna, socarrat.
- Horchata de chufa: zimny, mleczny napój z bulw cibory jadalnej (chufa), pochodzący z Alboraya pod Walencją; pije się ją z podłużnymi buteczkami fartons. W lipcowy upał idealna.
- Fallas w Walencji, 15–19 marca: satyryczne konstrukcje z kukłami stawiane na ulicach i palone w noc św. Józefa, 19 marca (cremà); od 1934 r. jedną kukłę (ninot) mieszkańcy co roku ułaskawiają głosowaniem.
- Misteri d'Elx, 14–15 sierpnia: średniowieczny śpiewany dramat o Wniebowzięciu w bazylice w Elche, grany wyłącznie przez mężczyzn; w 1632 r. papież Urban VIII pozwolił go wystawiać mimo zakazu przedstawień w kościołach.

CO WIDĄĆ Z SIODŁA

- Sady cytrusowe: równe rzędy ciemnozielonych, kulistych drzew wzdłuż dróg wokół Walencji, przecięte kanałami nawadniającymi (séquies), a bliżej Elche coraz więcej palm daktylowych.
- Walenckie nazwy na tablicach, często obok hiszpańskich: València, Alacant, Castelló, Elx. To znak, że jesteś w krainie walenckiego; w Chelvie i dalej dolina Turii po Ademuz usłyszysz już tylko hiszpański.
- Różowa tafla laguny pod Torreviją widoczna z drogi, a za nią, w Elche, gaj 200–300 tys. palm w środku miasta.
- W Maestrat i Els Ports, przed Morellą: tarasy na stokach podparte murkami z kamienia układanego bez zaprawy i kamienne szalasy, barraques. Sztuka suchego muru jest od 2018 r. na liście niematerialnego dziedzictwa UNESCO; w Vilafranca jest jej poświęcone muzeum.

Źródła: 16 adresów – lista w rozdziale „Źródła i licencje”.

PLAN DNI

Dzień	Trasa	Km	Nocleg
D6	Cuenca → Cañete → zaporą Contreras → Cuchillos del Cabriel → Casas-Ibáñez → Alcalá del Júcar	~250 (ORS, szacunkowo), sam asfalt	Alcalá del Júcar

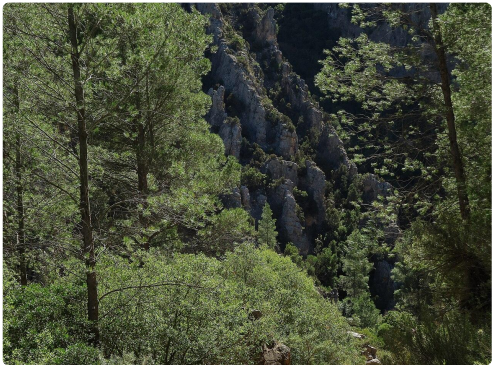
ZANIM RUSZYSZ

- **Bez szutru do Cuchillos:** do punktu startu szlaków przy Cuchillos prowadzi z Minglanilli ok. 5,5 km drogi gruntowej, dalej tylko pieszo; dawny szlak Mirasol jest zamknięty (karta miejsca). Plik GPX dnia dojeżdża asfaltem do zapory Contreras.
- **Paliwo:** w Cuenca, Cañete i Minglanilli [do sprawdzenia].

PO DRODZE

- **Cañete i Serranía Baja:** średniowieczne miasteczko z murami pod zamkiem na skale; dalej przez lasy i płaskowyże do zbiornika Contreras na Cabrielu.
- **Hoces del Cabriel:** przy zaporze Contreras rzeka wchodzi w park przyrodniczy z pionowymi płytami wapienia, „nożami” (karta miejsca).
- **La Manchuela i Alcalá del Júcar:** przez płaskowyż z winnicami do Casas-Ibáñez i zjazd w wąwóz Júcaru do miasteczka z domami i tunelami wykutymi w skale (karta miejsca).

Hoces del Cabriel i Cuchillos de Contreras (wąwozy Cabrielu i „Noże” z Contreras)

Fot. Malopez 21, [CC BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Typ	kanion, geologia, przyroda, rzeka
Czas	ok. 3 h pieszo (Camino de la Fonseca, 4,7 km w jedną stronę); krótki postój przy zaporze Contreras
Wstęp	wolny; klasyczny szlak wzdłuż Cuchillos (Sendero de Mirasol) zamknięty – teren prywatny; otwarte Camino de la Fonseca i Ruta del Puntal de las Palomas (stan na 2024-03, źródło: areasprotegidas.castillalamancha.es) [sprawdzić ponownie przed wyjazdem]
Skała	wapienie i dolomity z późnej kredy, ok. 100 mln lat, przekładane miękkimi marglami i iłami
Ściany	w Hoces do ok. 100 m wysokości
Rezerwat	Reserva Natural Hoces del Cabriel (Kastylija-La Mancha) od października 1995 r., 1662 ha – pierwszy rezerwat przyrody w regionie
Park	Parque Natural de las Hoces del Cabriel (Walencja) od 17 czerwca 2005 r., 31 446 ha
UNESCO	rezerwat biosfery Valle del Cabriel od 19 czerwca 2019 r.
Zapora	Contreras, ukończona w 1972 r., wys. 129 m; po koronie biegnie N-III
Rzeka	Cabriel, ok. 278 km, główny dopływ Júcaru

O MIEJSCU

Cabriel zaczyna się w Barranco del Agua koło Frías de Albarracín w Aragonii, na wysokości ok. 1620 m, i po ok. 278 km wpada pod Cofrentes do Júcaru jako jego największy dopływ. Przez długi odcinek wyznacza granicę: najpierw między prowincjami Cuenca i Walencja, niżej między

Albacete a Walencją. Płyńcie przez jedno z najbardziej wyludnionych ziem Hiszpanii, bez większych miast i przemysłu, dlatego hiszpańskie opisy rzeki chwala ją jako jedną z najczystszych w Europie. Rzeka służyła ludziom od dawna: już arabski geograf al-Idrisi w XII w. pisał o sosnowych pniach spławianych z górnego biegu aż do Cullery nad morzem.

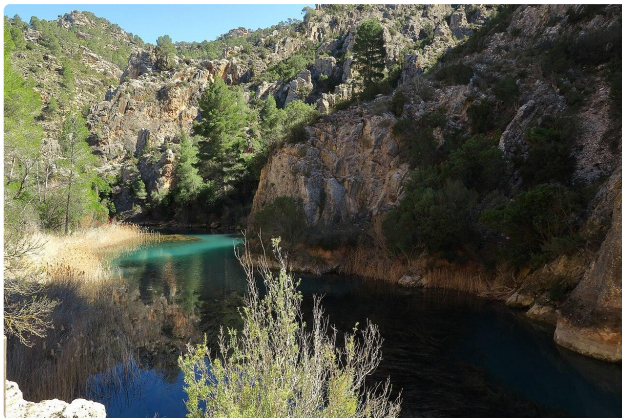
Poniżej zapory Contreras rzeka przecina dwa zupełnie różne krajobrazy wyrzeźbione w tych samych skałach, wapieniach i dolomitach z późnej kredy, sprzed ok. 100 mln lat, przekładanych cieńszymi warstwami margli, piaskowców i ilów. W rejonie Cuchillos ciasne fałdy i nasunięcia o przebiegu NW-SE postawiły te warstwy pionowo, miejscami nawet przewróciły. Erozja wypłukała miękkie przekładki, a twarde ławice wapienia zostały jako pionowe żebra; rzeka i ulewcy pocięły je na ostre, poszarpane ostrza. Geomorfolodzy nazywają takie formy grzbietem strukturalnym, miejscowi po prostu „nożami” (cuchillos). Kilka kilometrów niżej te same skały leżą prawie poziomo i Cabriel wciął się w nie głębokim kanionem z wciętymi meandrami i ścianami do ok. 100 m: to właściwe Hoces del Cabriel. Między jednym a drugim leży dolina Fonseca z czerwonymi marglami i piaskowcami, rozmytymi w bezdroża żlebów (cárcavas), krajobraz typu badlands.

Strome, prawie niedostępne zbocza ocaliły roślinność, jakiej gdzie indziej w regionie już nie ma: lasy łęgowe z topolami, wierzbami i tamaryszkami należą do najlepiej zachowanych w Walencji i Kastylii-La Manchy, a na ścianach rośnie bór sosnowy z dębem walenckim i jałowcami. Wąwozy są obszarem specjalnej ochrony ptaków; gniazdują tu orzeł południowy, orzeł przedni, sokół wędrowny i puchacz. Na skałach łatwo wypatrzeć koziorożce iberyjskie, a w rzece żyją wydra, zagrożona słodkowodna ryba ślizgowata (blenio de río) i madrilla del Júcar, ryba spotykana tylko w dorzeczu Júcaru.

Ochrona tego miejsca zaczęła się od sporu o autostradę. Gdy projektowano A-3 z Madrytu do Walencji, jeden z wariantów prowadził przez wąwozy Cabrielu i wywołał silny sprzeciw. Władze Kastylii-La Manchy w październiku 1995 r. zatwierdziły plan ochrony i utworzyły rezerwat przyrody na ok. 12 km prawego brzegu, między Minglanillą a Iniestą: pierwszy w regionie. Autostradę poprowadzono w końcu na

północ od niego. Lewy brzeg dostał w 2005 r. status parku przyrodniczego Wspólnoty Walenckiej, największego obszaru chronionego w tym regionie, a w 2019 r. UNESCO objęło całą dolinę rezerwatem biosfery Valle del Cabriel (ok. 422 tys. ha w 52 gminach trzech regionów).

Przy samej zaporze widać, jak dawniej przeprawiano się przez tę rzekę. W latach 1845–1851 inżynier Lucio del Valle zbudował na drodze z Madrytu do Walencji most Contreras, a żeby zejść do niego z krawędzi kanionu, poprowadził drogę serpentynami: tak powstał Puerto de Contreras. Zapora, ukończona w 1972 r. i wysoka na 129 m, stanęła tuż nad mostem, a droga N-III biegnie dziś po jej koronie. Ciekawostka: zbiornik zwykle wypełnia się najwyżej w ok. 20%, bo skała pod drugą, pomocniczą zaporą okazała się za bardzo przepuszczalna.

Turkusowy Cabriel pod skałami Cuchillos Fot. Malopez 21, [CC BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Tunel wykuty w skale przy Cuchillos, na końcu Camino de la Fonseca Fot. Malopez 21, [CC BY-SA 4.0, Wikimedia Commons](#)

NA MIEJSCU

- Camino de la Fonseca: publiczna droga gruntowa od wspólnego parkingu do tuneli przy Cuchillos, ok. 4,7 km w jedną stronę, przez dolinę Fonseca z żlebami (stan na 2024-03, areasprotegidas.castillalamancha.es).
- Ruta del Puntal de las Palomas: ok. 3,55 km w jedną stronę z tego samego parkingu.
- Klasyczny Sendero de los Cuchillos (Sendero de Mirasol) jest zamknięty: sąd okręgowy w Cuenca (Audiencia Provincial) uznał drogę za prywatną i właściciel zamknął przejście (komunikat z 2024-03-19).
- Zapora i most Contreras na N-III; po stronie walenckiej miejscowe firmy organizują spływy kajakowe i rafting.

Praktycznie

- Dojazd do parkingu: z Minglanilli (zjazd z A-3 albo N-III) ok. 5,5 km drogą gruntową, którą według komunikatu rezerwatu wolno dojechać samochodem (stan na 2024-03, areasprotegidas.castillalamancha.es); dalej tylko pieszo. Stan nawierzchni po deszczu i dokładny przebieg drogi [do sprawdzenia].
- Asfaltem najbliższ Cuchillos prowadzi N-III przez koronę zapory Contreras; czy same Cuchillos widać z asfaltu, nie udało się potwierdzić [do sprawdzenia]. Czy dawne serpentyny Puerto de Contreras do mostu są dziś otwarte dla ruchu [do sprawdzenia].
- Innymi pistami w rezerwacie i parku nie wjeżdżaj bez sprawdzenia przepisów obu regionów o ruchu pojazdów silnikowych [do sprawdzenia].
- Paliwo: dwie stacje w Minglanilli (OSM, stan na 2026-10).

- Punkt informacyjny rezerwatu przy dawnej stacji pocztowej (dziś kemping) przy drodze na Puerto de Contreras, w 2020 r. czynny w weekendy i święta od kwietnia do początku listopada [do sprawdzenia].
- Pieszko do tuneli i z powrotem to ok. 9,5 km: przyda się woda i wygodniejsze obuwie niż buty motocyklowe.
- Po drodze z Cuenca do Alcalá del Júcar; w maju i we wrześniu – październiku chłodniej niż w lecie, gdy w dolinie bywa upalnie.

Źródła: es.wikipedia.org/wiki/Parque_natural_de_las_Huercas, es.wikipedia.org/wiki/Río_Cabriel, es.wikipedia.org/wiki/Embalse_de_Contreras, ficheroscomunes.castillalamancha.es/planeamiento/areasprotegidas.castillalamancha.es/actualidad/, www.elespanol.com/eldigitalcastillalamancha/r/, www.comunitatvalenciana.com/es/valencia/villa/, turisme.dival.es/en/parque_natural/contreras-, www.valenciabonita.es/2020/09/24/cuchillos-de-, www.openstreetmap.org/node/11871947166
39.51429, -1.49985 ([osm:node/11871947166](https://osm.org/node/11871947166))

Alcalá del Júcar

Fot. Pacodonderis, [CC BY-SA 4.0](#), [Wikimedia Commons](#)

Typ	miasteczko, zamek, rzeka
Czas	2 h
Wstęp	bez opłat
Wydarzenia	fiestas San Lorenzo 7–15 sierpnia; San Blas 3 lutego; jarmark średniowieczny w Wielkim Tygodniu (daty zmienne) [do sprawdzenia]
Skala	wapień jeziorne z pliocenu, kanion w młodych skałach
Zespół zabytkowy	od 1982 r.

RYS HISTORYCZNY

Domy wkuć w skałę nad wąwozem rzeki Júcar, zamek na szczycie, stary most i rzeczna plaża. Júcar spływa z gór Serranía de Cuenca do Morza Śródziemnego, a w krainie La Manchuela wcina się w płaski płaskowyż głęboką „hoz”, kanion z pionowymi ścianami. Geolodzy zwracają uwagę na rzadkość: ściany w okolicy Alcalá to stosunkowo młode, plioceniczne wapień jeziorne, osadzone w jeziorach kilka milionów lat temu, a nie stare skały morskie, w których powstała większość hiszpańskich kanionów. Miękka, porowata skała łatwo się rozpuszcza i drąży, stąd nawisy, jaskinie i nacieki martwicy wapiennej, a ludziom od wieków łatwo było wykuwać w niej mieszkania. Miasteczko wspina się po stromym cyplu w zakolu rzeki: białe domy stoją jeden nad drugim, a ich tylne izby sięgają w głąb skały.

Nazwa pochodzi od arabskiego al-kala, „zamek”, czyli „zamek nad Júcarem”. Twierdza z wieżą na planie pięcioboku powstała za Almohadów w XII–XIII w. W 1211 r. król Kastylii Alfons VIII błyskawicznym wypadem zdobył Alcalá razem z sąsiednimi warowniami Jorquera i Garadén, a zwycięstwa pod Las Navas de Tolosa (1212) i Alcaraz (1213) utrwaliły tę zdobycz. Osadników sprowadzono z Alarcón.

Przez półtora wieku Alcalá była wsią podległą Jorquerze, aż 1364-04-18 król Piotr I Okrutny, przebywający wtedy w porcie Grao pod Walencją, nadał jej prawa miejskie i własny samorząd. Później należała do markizatu Villena, potężnego lenna na pograniczu Kastylii z Koroną Aragońską, a do 1833 r. do królestwa Murcji. Zamek pilnował też dawnej drogi królewskiej z Kastylii na wschód, a w Alcalá działała komora celna.

Do zamku przylgnęła legenda o księżniczce Zulemie, opowiadana w dwóch wersjach. W jednej Zulema była chrześcijanką więzioną przez mauretańskiego władcę Garadéna, który chciał zmusić ją do zmiany wiary i ślubu, a ona wolała rzucić się z murów. W drugiej była muzułmanką zakochaną w chrześcijańskim rycerzu; para uciekła przed gniewem rodziny i osiadła w pobliskiej wiosce, która do dziś nazywa się Zulema. Imię Garadéna nosi też jedna z jaskiń: Cuevas del Diablo, Masagó i Garadén to dawne domy i spiżarnie wykute w skale, z korytarzami przebitymi przez cypel na wylot i balkonami nad wąwozem. Dziś mieszczą małe muzea i bary. Nieoczywista ciekawostka: w 1986 r. iluminacja zamku zajęła trzecie miejsce w konkursie na najlepsze oświetlenie zabytków firmy Philips, za wieżę Eiffa i meczetem w Stambule. Alcalá ma też jedną z najdziwniejszych aren walk byków w Hiszpanii, o nieregularnym kształcie, dopasowanym do zbocza po drugiej stronie rzeki.

Gmina liczy ok. 1100 mieszkańców i dziś żyje głównie z turystyki: od 1982 r. miasteczko jest zespołem zabytkowym, a od 2014 r. należy do „najpiękniejszych wsi Hiszpanii”. Najważniejsze święto to fiestas ku czci patrona, św. Wawrzyńca (San Lorenzo), od 7 do 15 sierpnia. 3 lutego na św. Błażeja losuje się tortetes, miejscowe słodkie placki, a w Wielkim Tygodniu na uliczkach staje jarmark średniowieczny. Przez Alcalá biegnie Camino de Santiago de la Lana, „wełniany szlak” jakubowy z Alicante do Burgos. Okolice to winiarski region Manchuela, słynący z czerwonego szczepu bobal, a w karczmach podaje się sycące dania La Manchy, jak gazpacho manchego: gulasz z dziczyzny lub drobiu na podpłomyku.

NA MIEJSCU

- Kamienny most nad Júcarem, rzeczna plaża i widok na całe miasteczko z drugiego brzegu, najładniej w porannym słońcu.
- Wejście stromymi uliczkami do zamku i jaskiń Cuevas del Diablo lub Masagó (wstęp płatny, ok. 3 EUR, często z napojem [do sprawdzenia]).

- Przejazd drogą wzdłuż kanionu w górę rzeki do Jorquery, wioski na skalnym cyplu w zakolu Júcaru, i w dół ku La Recueja; numery dróg i stan nawierzchni [do sprawdzenia].

Praktycznie

- Ok. 130 km na zachód od Walencji.
- Pasuje też jako zjazd z wybrzeża przy wjeździe od Alicante.
- Uliczki w centrum są wąskie i bardzo strome, więc motocykl lepiej zostawić na dole przy rzece. W weekendy i latem przyjeżdża dużo gości z Walencji i Albacete, a w lipcu i sierpniu jest upalnie; wiosna i jesień są wygodniejsze.

Źródła: es.wikipedia.org/wiki/Alcal%C3%A1_del_J%C3%BAcar, en.wikipedia.org/wiki/Alcal%C3%A1_del_J%C3%BAcar..., portalcientifico.uned.es/documentos/62da2ae6c..., www.eldebate.com/estilo-vida/viajar/20260721/...

39.19320, -1.42933 ([wikidata:Q24008383](https://www.wikidata.org/wiki/Q24008383))

D7: Alcalá del Júcar → Gandia

Wąwozem Júcaru do Cofrentes pod wulkanem Cerro de Agrás, przez lasy i wapienne płaskowyże Sierra de Enguera do Xàtiva z zamkiem na grzbiecie i nad Morze Śródziemne.

Linia trasy: przebieg wariantu lokalnego (bez autostrad) wyznaczony w OpenRouteService – szacunkowo, bez planera tras.

Region: [Comunitat Valenciana \(Wspólnota Walencka\)](#) – opis w rozdziale „D6: Cuenca → Alcalá del Júcar”.

PLAN DNI

Dzień	Trasa	Km	Nocleg
D7	Alcalá del Júcar → Cofrentes → Enguera → Xàtiva → Gandia	~178 (ORS, szacunkowo), sam asfalt	Gandia albo dalej, początek powrotu

ZANIM RUSZYSZ

- **Bez szutru w Walencji:** dekret 91/2023 dopuszcza ruch po pistach leśnych otwartych dla ruchu ogólnego, ale zakazuje na nich motocykli trial i enduro, a które pisty Sierra de Enguera są otwarte, nie udało się ustalić (stan na 2026-10); dzień jedzie asfaltem. Przy 3. poziomie zagrożenia pożarowego ruch na pistach wstrzymuje się rezolucją.
- **Upał na wybrzeżu:** od Xàtiva w dół robi się gorąco także w maju i we wrześniu; najlepiej dojechać nad morze przed południem.

PO DRODZE

- **Wąwóz Júcaru i Cofrentes:** za Alcalá del Júcar droga schodzi doliną do Cofrentes z zamkiem nad zbiegiem Júcaru i Cabriel; nad miasteczkiem wznosi się Cerro de Agrás, stożek dawnego wulkanu, a w dolinie widać chłodnie elektrowni jądrowej.
- **Sierra de Enguera:** z Valle de Ayora przez lasy i wapienne płaskowyże Enguery, jedno z najstabilniej zaludnionych gór Walencji, do doliny Canal de Navarrés.
- **Xàtiva i Gandia:** Xàtiva pod zamkiem na grzbiecie, miasto, z którego pochodzili Borgiowie, papież Kalikst III i Aleksander VI; w Gandii pałac książąt Borgiów i plaża nad Morzem Śródziemnym na koniec wyprawy.

Język w podróży

Na trasie przydadzą się hiszpański i portugalski. W Kraju Basków, Galicji i Katalonii mówi się też lokalnymi językami, ale hiszpański wszędzie wystarczy.

Wymowa jest zapisana po polsku, w przybliżeniu; wielkie litery oznaczają akcent. W Hiszpanii (poza Andaluzją) c przed e/i oraz z wymawia się jak angielskie th – zapisane jako **th**.

Hiszpański

Sytuacja	Zwrot	Wymowa
Stacja	¿Dónde está la gasolinera más cercana?	DONde esTA la gasoliNEra mas therKAna
Tankowanie	Lleno de noventa y cinco, por favor.	JEno de noBENta i THINko, por faBOR
Warsztat	Busco un taller de motos.	BUSko un tajER de MOTos
Przebita opona	Tengo un pinchazo.	TENgo un pinCZAtho
Nowa opona	Necesito un neumático nuevo.	netheSlto un neuMATiko NUEbo
Nocleg	¿Tienen una habitación libre para esta noche?	TJEnen una abitaTHJON Libre para ESa NOcze
Parking	¿Dónde puedo aparcar la moto?	DONde PUEdo aparKAR la MOTo
Garaż	¿Hay un garaje para la moto?	aj un gaRAhe para la MOTo
Policja	la policía / la Guardia Civil (drogówka)	la poliTHla / la GUARDja thiBIL
Wypadek	He tenido un accidente.	e teNIdo un akthiDENTE
Pomoc drogowa	Necesito una grúa.	netheSlto una GRUA
Przełącz otwarta?	¿Está abierto el puerto?	esTA aBJERto el PUERTO
Pogoda na przełęczy	¿Qué tiempo va a hacer en el puerto?	ke TJEMpo ba a aTHER en el PUERTO
Wiatr, mgła	Hay mucho viento. / Hay niebla.	aj MUczo BJEnto / aj NJEbla

Portugalski

Sytuacja	Zwrot	Wymowa
Stacja	Onde fica a bomba de gasolina mais próxima?	ONdy Fika a BOMba dy gazuLlna majsz PROsima
Tankowanie	Atesto, por favor.	aTESZtu, pur faWOR
Warsztat	Procuo uma oficina de motas.	pruKUru UMa ofiSlna dy MOTasz
Przebita opona	Tenho um furo.	TEniu un FURu
Nocleg	Tem um quarto livre para esta noite?	těj un KUARtu Llwy PArA ESZta NOJty
Parking	Onde posso estacionar a mota?	ONdy POSu iszta-sjuNAR a MOTa
Policja	a polícia / a GNR (drogówka)	a puLlsja / a že-ene-ERRE
Pomoc drogowa	Preciso de um reboque.	pryClzu dy un ryBOKy
Pogoda w górach	Como está o tempo na serra?	KOMu iszTA u TEMpu na SEra

Przed wyjazdem

Zwroty najlepiej zapamiętać, mówiąc je na głos, a nie tylko czytając. Hiszpański można przećwiczyć w krótkich dialogach głosowych w linguatrener.eu.

Źródła i licencje

- Opisy miejsc i regionów, plan i notatki: Piotr Goliasz, licencja CC BY 4.0 (<https://gitlab.com/p.goliasz/moto>).
- Współrzędne: Wikidata (CC0) i OpenStreetMap (© OpenStreetMap contributors, ODbL).
- Mapy: kontury Natural Earth (domena publiczna); linie trasy to schemat, nie przebieg dróg, poza dniami z plikami GPX, gdzie linia pokazuje przebieg z OpenRouteService. Piktogramy: własne.
- Dzielne pliki GPX (warianty autostrada i lokalne, w dniach z szutrem także szuter): © openrouteservice.org by HeiGIT | Map data © OpenStreetMap contributors; wygenerowane bez planera tras, przed jazdą sprawdź je w planerze albo na nawigacji.
- Zdjęcie regionu „Cantabria (Kantabria)”: Master08, CC BY 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Potes,_arropada_por_los_Picos_de_Europa.JPG
- Zdjęcie regionu „Cantabria (Kantabria)” (Wąwóz La Hermida z punktu widokowego Santa Catalina; na...): Frobles, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Desfiladero_de_La_Hermida_4.jpg
- Zdjęcie regionu „Castilla y León (Kastylija i León)”: Rowanwindwhistler, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ca%C3%B1%C3%B3nDelEbro_1_3329.jpg
- Zdjęcie regionu „Castilla y León (Kastylija i León)” (Piramida Włochów pod przełęczą Puerto del Escudo, w tle...): Thomas Holbach, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pyramid_of_Puerto_del_Escudo_-_Embalse.jpg
- Zdjęcie regionu „La Rioja”: Shaury, CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vi%C3%B1edos_en_Bri%C3%B1as.jpg
- Zdjęcie regionu „Castilla-La Mancha (Kastylija-La Mancha)”: Fedoce1 (Fernando Domínguez Cerejido), CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CASAS_COLGADAS_CUENCA_0069.jpg
- Zdjęcie regionu „Castilla-La Mancha (Kastylija-La Mancha)” (Ciudad Encantada: Tormo Alto, wapienny „grzyb” z dawnego...): MottaW, CC BY-SA 4.0, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ciudad-encantada-cuenca-sep-2019-a-el-tormo-alto.jpg>
- Zdjęcie regionu „Comunitat Valenciana (Wspólnota Walencka)”: Kriegerkalle, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Morella_Panorama.jpg

- Zdjęcie regionu „Comunitat Valenciana (Wspólnota Walencka)” (Palmy przy drodze między sadami pomarańczowymi (1977 r.): LBM1948, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pa%C3%ADs_Valenciano_1977_25.jpg
- Źródła opisu regionu „Cantabria (Kantabria)”: <https://es.wikipedia.org/wiki/Cantabria>, https://es.wikipedia.org/wiki/Guerras_c ntabras, <https://es.wikipedia.org/wiki/Pasiegos>, https://es.wikipedia.org/wiki/Desfiladero_de_La_Hermida, <https://es.wikipedia.org/wiki/Liébana>, https://es.wikipedia.org/wiki/Monasterio_de_Santo_Toribio_de_Li bana, https://es.wikipedia.org/wiki/Beato_de_Li bana, https://es.wikipedia.org/wiki/Iglesia_de_Santa_Mar a_de_Lebe a, https://es.wikipedia.org/wiki/Alfonso_I_de_Asturias, https://es.wikipedia.org/wiki/Puerto_del_Escudo, https://es.wikipedia.org/wiki/Parque_nacional_de_los_Picos_de_Europa, https://es.wikipedia.org/wiki/Vaca_tudanca, <https://es.wikipedia.org/wiki/Sobao>, https://es.wikipedia.org/wiki/D a_de_Cantabria, <https://www.festivalesdeespana.com/festival/día-de-cantabria-cabazon-de-la-sal>, <https://www.xataka.com/historia-tecnologica/historia-anchoas-bocartes-boquerones-como-little-italy-cantabrico-revoluciono-industria-pesquera-internacional>, <https://theobjective.com/gastronomia/2025-02-18/cocido-montanes-se-come-pueblo-cantabria/>, <https://es.wikipedia.org/wiki/N-623>
- Źródła opisu regionu „Castilla y León (Kastyli  i León)”: https://es.wikipedia.org/wiki/Castilla_y_Le n, https://es.wikipedia.org/wiki/Las_Merindades, https://es.wikipedia.org/wiki/Parque_natural_de_las_Hoces_del_Alto_Ebro_y_Rudr n, https://es.wikipedia.org/wiki/Condado_de_Castilla, <https://www.ehu.es/galicano/id552&l=es&cro=0>, https://es.wikipedia.org/wiki/Cartularios_de_Valpuesta, https://es.wikipedia.org/wiki/Catedral_de_Burgos, https://es.wikipedia.org/wiki/Batalla_de_Villalar, https://es.wikipedia.org/wiki/Medina_de_Pomar, https://es.wikipedia.org/wiki/Condestable_de_Castilla, https://es.wikipedia.org/wiki/Central_nuclear_de_Santa_Mar a_de_Gar a, https://es.wikipedia.org/wiki/Desfiladero_de_Pancorbo, https://es.wikipedia.org/wiki/Puerto_del_Escudo, https://es.wikipedia.org/wiki/Pir mide_de_los_italianos, https://es.wikipedia.org/wiki/Embalse_del_Ebro, https://es.wikipedia.org/wiki/Morcilla_de_Burgos, <https://es.wikipedia.org/wiki/Lechazo>, [https://es.wikipedia.org/wiki/Fr as_\(Burgos\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Fr as_(Burgos))
- Źródła opisu regionu „La Rioja”: [https://es.wikipedia.org/wiki/La_Rioja_\(Espan a\)](https://es.wikipedia.org/wiki/La_Rioja_(Espan a)), <https://es.wikipedia.org/wiki/Nájera>, https://es.wikipedia.org/wiki/Tierra_de_Cameros, https://es.wikipedia.org/wiki/Pr xedes_Mateo_Sagasta, [https://es.wikipedia.org/wiki/Enciso_\(La_Rioja\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Enciso_(La_Rioja)),

- <https://www.senditur.com/es/ruta/senda-de-los-dinosaurios-de-enciso/>,
https://es.wikipedia.org/wiki/Glosas_Emilianenses, https://es.wikipedia.org/wiki/Gonzalo_de_Berceo, https://en.wikipedia.org/wiki/Monasteries_of_San_Millán_de_la_Cogolla, https://es.wikipedia.org/wiki/Denominación_de_Origen_Calificada_Rioja, <https://es.wikipedia.org/wiki/Haro>, <https://es.wikipedia.org/wiki/Arnedo>, https://es.wikipedia.org/wiki/Gastronomía_de_La_Rioja, https://es.wikipedia.org/wiki/Danza_de_los_zancos, https://es.wikipedia.org/wiki/Monasterio_de_Valvanera, https://es.wikipedia.org/wiki/Batalla_del_Vino,
<https://es-academic.com/dic.nsf/eswiki/547989>, <https://es.wikipedia.org/wiki/N-111>, [https://en.wikipedia.org/wiki/N-111_road_\(Spain\)](https://en.wikipedia.org/wiki/N-111_road_(Spain)), <https://tunnelbuilder.com/News/Piqueras-tunnel-finally-opens-to-traffic.aspx>,
<https://nuevecuatrouno.com/2022/06/17/tunel-piqueras-n111-abierto-trafico-solo-noche-20-23-junio/>, <https://www.openstreetmap.org/node/254957101>
- Źródła opisu regionu „Comunitat Valenciana (Wspólnota Walencka)”:
https://es.wikipedia.org/wiki/Comunidad_Valenciana, <https://es.wikipedia.org/wiki/Valencia>, https://es.wikipedia.org/wiki/Idioma_valenciano, https://es.wikipedia.org/wiki/Fueros_de_Valencia,
https://es.wikipedia.org/wiki/Expulsión_de_los_morisicos, https://es.wikipedia.org/wiki/Batalla_de_Almansa, https://en.wikipedia.org/wiki/Lordship_of_Valencia, https://es.wikipedia.org/wiki/Dama_de_Elche,
https://es.wikipedia.org/wiki/Misterio_de_Elche, <https://es.wikipedia.org/wiki/Fallas>, https://es.wikipedia.org/wiki/Paella_valenciana, https://es.wikipedia.org/wiki/Horchata_de_chufa, https://justiciaalimentaria.org/wp-content/uploads/2024/12/INFORME_NARANJA_VOLADORA.pdf, <https://repositori.uji.es:443/xmlui/handle/10234/165724?show=full>, <https://www.valenciabonita.es/2018/11/29/piedra-en-seco-patrimonio-de-la-humanidad/>, <https://www.congreso.es/docu/expo/DANA/Accesible.pdf>
 - Cytat w karcie „San Millán de la Cogolla: klasztory Suso i Yuso”: Gonzalo de Berceo, „Żywot świętego Emiliana z La Cogolla” strofa 489, przekład własny z oryginału, CC BY 4.0, <https://archive.org/details/colecciondepoes03santgoog/page/n210/mode/1up>
 - Cytat w karcie „San Millán de la Cogolla: klasztory Suso i Yuso”: Gonzalo de Berceo o grobie świętego, „Żywot świętego Emiliana z La Cogolla” strofy 485–486, przekład własny z oryginału, CC BY 4.0, <https://archive.org/details/colecciondepoes03santgoog/page/n210/mode/1up>
 - Cytat w karcie „Numancia”: Appian, „Wojny iberyjskie” 97, przekład własny z oryginału, CC BY 4.0, <https://scaife.perseus.org/reader/urn:cts:greekLit:tlg0551.tlg007.perseus-grc2:97/>

- Cytat w karcie „Numancia”: Appian, „Wojny iberyjskie” 97–98, przekład własny z oryginału, CC BY 4.0, <https://scaife.perseus.org/reader/urn:cts:greekLit:tlg0551.tlg007.perseus-grc2:97-98/>
- Zdjęcie „Fuente Dé i kolejka linowa (Picos de Europa)”: Falk2, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:J22_988_Seilbahn_Fuente_D%C3%A9%20%80%93El_Cable.jpg
- Zdjęcie „Sargentos de la Lora i geopark Las Loras”: LBM1948, CC BY-SA 4.0, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ayoluengo_\(2001\)_01.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ayoluengo_(2001)_01.jpg)
- Zdjęcie „Sargentos de la Lora i geopark Las Loras” (Dolmen La Cabaña: wejście korytarza w kopcu, za nim...): David Perez, CC BY 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dolmen_La_Caba%C3%B1a_01_by-dpc.jpg
- Zdjęcie „Orbaneja del Castillo”: santiago lopez-pastor from España, CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Orbaneja_del_Castillo_-_Flickr_-_santiagolopezpastor.jpg
- Zdjęcie „Frías i Tobera”: Eliana Alvoz, CC BY-SA 4.0, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Castillo_de_Fr%C3%ADas_\(Burgos\).JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Castillo_de_Fr%C3%ADas_(Burgos).JPG)
- Zdjęcie „San Millán de la Cogolla: klasztory Suso i Yuso”: aherrero, CC BY 2.0, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Monasterio_de_Suso_\(2\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Monasterio_de_Suso_(2).jpg)
- Zdjęcie „Anguiano i Danza de los Zancos”: BigSus, CC BY 2.5, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Danzadores_de_zancos_bajando_la_cuesta_de_los_danzadores_en_Anguiano.JPG
- Zdjęcie „Monasterio de Valvanera (klasztor Valvanera)”: Rowanwindwhistler, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:VistaParcialDelMonasterioDeValvanera.jpg>
- Zdjęcie „Numancia”: Txo, Public domain, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nunmancia_1.JPG
- Zdjęcie „Alto Tajo: Puente de San Pedro i wąwozy Tagu”: Fofó ., CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Alto_Tajo_-_Puente_de_San_Pedro.jpg
- Zdjęcie „Alto Tajo: Puente de San Pedro i wąwozy Tagu” (Barranco de la Hoz: czerwone skały wąwozu Gallo,...): José Felipe Ortega, CC BY-SA 2.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Barranco_de_la_Hoz.jpg
- Zdjęcie „Nacimiento del Río Cuervo (źródło rzeki Cuervo), Serranía de Cuenca”: Diego Delso, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nacimiento_del_r%C3%ADo_Cuervo,_Vega_del_Codorno,_Cuenca,_Espa%C3%B1a.jpg
- Zdjęcie „Nacimiento del Río Cuervo (źródło rzeki Cuervo), Serranía de Cuenca” (Strużki wody na zarośniętych mchem progach trawertynu): Diego Delso, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nacimiento_del_r%C3%ADo_Cuervo,_Vega_del_Codorno,_Cuenca,_Espa%C3%B1a.jpg

- Zdjęcie „Ciudad Encantada (Zaczarowane Miasto), Serranía de Cuenca”: Xauxa Håkan Svensson, CC BY-SA 3.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CiudadEncantada_TormoAlto.jpg
- Zdjęcie „Ciudad Encantada (Zaczarowane Miasto), Serranía de Cuenca” (Los Barcos: rząd skał podciętych u dołu jak dzioby...): Esteban Javier Millan Rivas, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Conjunto_Escuadra_de_Barcos_-_Ciudad_Encantada.jpg
- Zdjęcie „Ciudad Encantada (Zaczarowane Miasto), Serranía de Cuenca” (Puente Romano: skalny łuk, który z „rzymskim mostem” ma...): Esteban Javier Millan Rivas, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Conjunto_Puente_Romano_-_Ciudad_Encantada.jpg
- Zdjęcie „Hoces del Cabriel i Cuchillos de Contreras (wąwozy Cabrielu i „Noże” z Contreras)”: Malopez 21, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hoces_del_Cabriel_camino_con_Cuchilleras_de_Contreras_al_fondo.jpg
- Zdjęcie „Hoces del Cabriel i Cuchillos de Contreras (wąwozy Cabrielu i „Noże” z Contreras)” (Turkusowy Cabriel pod skałami Cuchillos): Malopez 21, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hoces_del_Cabriel_r%C3%ADo_Cabriel_en_Cuchilleras_de_Contreras.jpg
- Zdjęcie „Hoces del Cabriel i Cuchillos de Contreras (wąwozy Cabrielu i „Noże” z Contreras)” (Tunel wykuty w skale przy Cuchillos, na końcu Camino de...): Malopez 21, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hoces_del_Cabriel_tunel_junto_a_Cuchilleras_de_Contreras.jpg
- Zdjęcie „Alcalá del Júcar”: Pacodonderis, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:ALCAL%C3%81_DEL_J%C3%9ACAR_2.jpg